

ΧΡΥΣΗ Σ. ΠΕΛΕΚΙΔΗ
Ἐκτάκτου Καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΕΝΤΗΚΟΝΤΑΕΤΙΑΣ

I

Παρατηρήσεις για τὸν τρόπο χρονολογήσεως τῶν ἀρχαίων ιστορικῶν καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Διοδώρου

Ἡ χρονολόγηση τῶν γεγονότων τῆς Πεντηκονταετίας (479-431) εἶναι συχνὰ προβληματικὴ καὶ ἦταν ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἀντικείμενο ἀμφισβητήσεων καὶ συζητήσεων, γιατί οἱ πηγές μας, πού εἶναι σχετικὰ ἐλλιπεῖς¹, περιέχουν πολὺ λίγες ἀσφαλεῖς χρονολογικὲς ἐνδείξεις.

Οἱ χρονολογικὲς αὐτὲς ἐνδείξεις, πού εἶναι ἀνίσης ἀξίας καὶ πού περιέχονται στὰ ἔργα τοῦ Θουκυδίδη καὶ τοῦ Διοδώρου, στὰ ἀποσπάσματα τῶν Ἀθιδογράφων καὶ στίς ἐπιγραφές τῆς ἐποχῆς, ἔχουν ἐξετασθῆ σχεδὸν ἐξαντλητικᾶ· περιορίζομαι νὰ ἀναφέρω δύο βασικὲς μελέτες: τοῦ A. W. Gomme, *A Historical Commentary on Thucydides*, I, Ὁξφόρδη 1945, σελ. 389-413 καὶ τῶν B. D. Merritt — H. T. Wade - Gery — M. F. McGregor, *The Athenian Tribute Lists*, III, Princeton 1950, σελ. 158-180.

Ἔτσι μιὰ νέα ἐξέτασή τους θὰ φαινόταν περιττὴ· ὥστόσο τρεῖς βασικὲς μελέτες — ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ μία ἀρκετὰ παλιὰ καὶ οἱ δύο ἄλλες σχετικᾶ πρόσφατες — ἔφθασαν σὲ θετικὰ συμπεράσματα, πού ἀγνοήθηκαν, κατὰ τὴ γνώμη μου ἀδικαιολόγητα, ἀπὸ τοὺς περισσότερους ἐρευνητὲς τῆς περιόδου. Πρόκειται γιὰ τίς ἐξῆς μελέτες: 1) C. F. Lehmann-Haupt, *Pausanias Heros - Ktistes von Byzanz*, *Klio*, 17, 1921, σελ. 59-73 (σχετικὰ μὲ τὴ διάρκεια τῆς διαμονῆς τοῦ Πausανία στὸ Βυζάντιο)², 2) M. E. White, *Some Agiad Dates: Pausanias and his Sons*, *Journ. of Hellen. Studies*, 84, 1964, σελ. 140-152 (γιὰ τὴ χρονολογία τοῦ θανάτου τοῦ Πausανία) καὶ 3) J. D. Smart, *Kimon's Capture of Eion (470/69)*, *Journ. of Hellen. Studies*, 87, 1967, σελ. 136-138 (γιὰ τὴ χρονολογία τῆς κατα-

---

1. Γιὰ τίς πηγές καὶ γιὰ τὴ βιβλιογραφία τῆς Πεντηκονταετίας βλ. H. Bengtson, *Griechische Geschichte*⁴, Μόναχο 1969, σ. 187-189. Τὸ σύνολο τῶν πηγῶν αὐτῶν (μὲ ἐξάιρεση τὰ ἔργα τοῦ Θουκυδίδη, Ἡροδότου, Ξενοφῶντα καὶ τὴν Ἀθηναίων Πολιτεία τοῦ Ἀριστοτέλη) ἔχει συγκεντρωθῆ ἀπὸ τὸν G. F. Hill, *Sources for Greek History between the Persian and Peloponnesian Wars*, νέα ἐκδοσις ἀπὸ τοὺς R. Meiggs καὶ A. Andrews, Ὁξφόρδη 1951. Γιὰ τίς κυριώτερες ἐπιγραφές τῆς περιόδου βλ. R. Meiggs καὶ D. Lewis, *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B. C.*, Ὁξφόρδη 1969.

2. Βλ. παρακάτω, σ. 422, σημ. 46.

λήψεως τῆς Ἡϊόνος ἀπὸ τὸν Κίμωνα). Τὰ καινούργια αὐτὰ στοιχεῖα ἀνα-
νεώνουν ὡς ἓνα σημεῖο τῆ συζήτηση καὶ ἐπιβάλλουν, κατὰ τὴ γνώμη μου,
μιὰ νέα συνολικὴ θεώρηση τῶν χρονολογικῶν προβλημάτων, ἰδιαίτερα
τῶν εἴκοσι πρώτων ἐτῶν τῆς Πεντηκονταετίας, μὲ βάση αὐτὲς τὶς νέες
χρονολογίες - κλειδιά.

Ἄλλὰ, προτοῦ ἐξετάσω αὐτὲς τὶς βασικὲς χρονολογίες καὶ προχω-
ρήσω σὲ μιὰ γενικὴ θεώρηση τῆς χρονολογίας τῆς Πεντηκονταετίας, θεω-
ρῶ χρήσιμο νὰ προτάξω μιὰ σύντομη ἐξέταση τῆς μεθόδου χρονολογήσεως
καὶ τῶν χρονολογικῶν συστημάτων ποὺ ἀκολούθησαν οἱ ἱστορικοὶ αὐτῆς
τῆς περιόδου, δηλ. κυρίως ὁ Θουκυδίδης καὶ ὁ Διόδωρος, γιατί αὐτὸ συμ-
βάλλει οὐσιαστικά στὴν κατανόηση τῶν προβλημάτων αὐτῆς τῆς ἐποχῆς.

Εἰσαγωγικῶς θεωρῶ χρήσιμο νὰ ὑπενθυμίσω ὅτι ἡ συζήτηση γιὰ τὴν
ἀκρίβεια τῶν χρονολογιῶν τῆς περιόδου ἀρχίζει μὲ τὴν κριτικὴ τοῦ Θου-
κυδίδη γιὰ τὶς χρονολογίες τοῦ Ἑλληνικοῦ στὴν «Ἀττικὴ ξυγγραφή»,
Συγκεκριμένα, ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη (I, 97,2) μαθαίνουμε ὅτι κανεὶς πα-
λαιότερός του ἱστορικός δὲν ἔγραψε τὴν ἱστορία αὐτῆς τῆς περιόδου καὶ
ὅτι ὁ μόνος ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ τὰ γεγονότα τῆς Πεντηκονταετίας, ὁ Ἑλ-
λάνικος ὁ Λέσβιος, τὰ ἔθιξε μόνο (*ἦψατο τούτων*) καὶ τὰ ἀνέφερε σύντομα
καὶ μὲ χρονολογικὲς ἀνακρίβειες (*βραχέως τε καὶ τοῖς χρόνοις οὐκ ἀκρι-
βῶς ἐπεμνήσθη*): *Ἐγραφα δὲ αὐτὰ, λέει ὁ Θουκυδίδης, καὶ τὴν ἐκβολὴν
τοῦ λόγου ἐποιήσαμην διὰ τὸδε, ὅτι τοῖς πρὸ ἐμοῦ ἄπασιν ἐκλίπες τοῦτο ἦν τὸ
χωρίον (= ἡ Πεντηκονταετία) καὶ ἡ τὰ πρὸ τῶν Μηδικῶν Ἑλληνικὰ ξυνετί-
θεσαν ἢ αὐτὰ τὰ Μηδικὰ τούτων δὲ ὅσα περ καὶ ἦψατο ἐν τῇ Ἀττικῇ ξυγ-
γραφῇ Ἑλλάνικος, βραχέως τε καὶ τοῖς χρόνοις οὐκ ἀκριβῶς
ἐπεμνήσθη. ἅμα δὲ καὶ τῆς ἀρχῆς ἀπόδειξιν ἔχει τῆς τῶν Ἀθη-
ναίων ἐν οἷω τρόπῳ κατέστη (I, 97,2).* Ἔτσι φαίνεται ὅτι τρεῖς λόγοι
ὤθησαν τὸν Θουκυδίδη νὰ γράψῃ τὴν παρέκβαση (I, 89-117) ποὺ ἀνα-
φέρεται στὴν Πεντηκονταετία: 1) ἡ συντομία τῆς διηγήσεως τοῦ Ἑλλα-
νικοῦ, 2) ἡ ἀνακρίβεια τῆς χρονολογήσεως τῶν γεγονότων ἀπὸ τὸν ἴδιο
συγγραφέα καὶ 3) ἡ ἐπιθυμία τοῦ Θουκυδίδη νὰ δείξῃ ὅτι τὰ γεγονότα
τῆς Πεντηκονταετίας ὠδήγησαν στὴ δημιουργία τῆς ἀττικῆς ἡγεμονίας.

Ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Ἑλληνικοῦ σώζονται ἀποσπάσματα³, ποὺ δὲν μᾶς

3. Bl. F. Jacoby, *Fr Gr Hist 4* (ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Ἑλλαν-
ικοῦ) καὶ 323a (ἀποσπάσματα τῆς Ἀθίδος ἢ Ἀττικῆς ξυγγραφῆς). Ὁ Ἑλλάνικος
ἔζησε τὸν 5ο αἰῶνα (480-400 περίπου). Τὸ ὄνομά του ἀσφαλῶς ὑποδηλώνει τὴ χρονο-
λογία τῆς γεννήσεώς του, γιατί ἀναφέρεται στὴ νίκη τῶν Ἑλλήνων ἐναντίον τῶν
Περσῶν. Ὅρθα ἡ παράδοση χρονολογεῖ τὴ γέννηση τοῦ Ἑλλανικοῦ κατὰ τὴ ναυμα-
χία τῆς Σαλαμίνας, χωρὶς ὅμως νὰ ἐπικαλεῖται ρητὰ γιὰ ἀπόδειξη τὸ ὄνομά του:
*γεννηθῆναι δὲ τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ (ἢ) καὶ Ἑλλάνικον, ἐν ἣ ἐνίκων τὴν περὶ Σαλαμίνα ναυ-
μαχίαν οἱ Ἕλληνες*, Βίος Ἐδριπ. σ. 2,5 Schwarz (*Fr Gr Hist 323a T4*).

έπιτρέπουν να συγκρίνουμε τὸ ἔργο του μὲ τὴν παρέκβαση τοῦ Θουκυδίδη και νὰ ἐλέγξουμε τὴν ὀρθότητα τῆς κρίσης τοῦ μεγάλου ἱστορικοῦ. Μιὰ ἔμμεση ἐπιβεβαίωση τῆς γνώμης τοῦ Θουκυδίδη γιὰ τὸν Ἑλλάνικο — πού δὲν ἀναφέρεται ὁμως μόνον στὴν Ἑλληνική ξυγγραφή, ἀλλὰ στὸ σύνολο τῶν ἔργων του — φαίνεται ὅτι διατύπωσε ὁ Ἐφορος, ὅπως τουλάχιστο σημειώνει ὁ Ἰώσηπος: *Ἐφορος μὲν Ἑλλάνικον ἐν τοῖς πλείστοις ψευδόμενον ἐπιδείκνυσιν*⁴.

Ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, οἱ μέθοδοι χρονολογήσεως πού μεταχειρίζεται ὁ Θουκυδίδης στὴν Πεντηκονταετία δὲν ἐπιτρέπουν νὰ εἴμαστε βέβαιοι γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο χρονολογοῦσε ὁ Ἑλλάνικος τὰ γεγονότα τῆς περιόδου αὐτῆς στὴν Ἑλληνική ξυγγραφή του. Γνωρίζουμε πάντως ὅτι ὁ Ἑλλάνικος εἶχε χρονολογήσει τὰ γεγονότα τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου μὲ τοὺς ἄρχοντες τῆς Ἀθήνας⁵. Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸ ὅτι μὲ τὸν ἴδιο τρόπο εἶχε χρονολογήσει καὶ τὰ γεγονότα τῆς Πεντηκονταετίας, πράγμα πού κάνει ἀκόμη πιὸ δυσαναπλήρωτη τὴν ἀπώλειά του, μολοντί οἱ χρονολογίες του δὲν ἦταν ἀκριβεῖς, ὅπως λέει ὁ Θουκυδίδης. Τὸ ἄλλο μειονέκτημα τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλλάνικου, τὴ συντομία (βραχέως ἐπεμνήσθη), δὲν φαίνεται νὰ θεραπεύη ὁ Θουκυδίδης, γιὰτὶ καὶ ἡ διήγησις τοῦ ἴδιου εἶναι πολὺ σύντομη καὶ μὲ πολλὰ παραλείψεις⁶.

Ὁ πρῶτος οὐσιαστικῶς ἱστορικὸς τῆς Πεντηκονταετίας, ὁ Θουκυδίδης, δὲν παρέχει μιὰ ἱκανοποιητικὴ χρονολογία τῆς περιόδου, ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι ἔκανε στὴν ἱστορία τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ὅπου ἄρχισε τὴ διήγησή του μὲ μιὰ χρονολογία - ἀφετηρία, πού τὴν ἔδωσε μὲ μεγάλη ἀκρίβεια καὶ μὲ ἀναφορὰ στὸν ἐπώνυμο ἄρχοντα τῆς Ἀθήνας, στὸν Ἐφορο τῆς Σπάρτης καὶ στὴν ἱέρεια τοῦ Ἄργου⁷, καὶ συνέχισε διαιρώντας τὴν ἱστορία του σὲ ἔτη⁸. Ἀσφαλῶς ἡ συντομία τῆς διηγήσεώς του δὲν τοῦ ἐπέτρεπε νὰ υἱοθετήσῃ τὸ ἴδιο χρονολογικὸ σύστημα στὴν Πεντηκονταετία, θὰ μπορούσε ὁμως εἴτε νὰ μεταχειριστῆ τοὺς ἐπώνυμους ἄρχοντες τῆς Ἀθήνας εἴτε νὰ μετρήσῃ μὲ ἀκρίβεια τὰ χρόνια ξεκινώντας ἀπὸ ἕνα γεγονός - ἀφετηρία. Δυστυχῶς δὲν υἱοθέτησε οὔτε τὴν πρώτη οὔτε τὴ δεύτερη λύση. Ἐτσι ὁ Θουκυδίδης δὲν δίνει ἀπόλυτες καὶ σταθερὰς χρονολογίες, ἀλλὰ ἐπιμένει κυρίως στὴν ἀκολουθία τῶν γεγονότων καὶ σπάνια μόνον προσδιορίζει λίγο περισσότερο χρονικὰ τὴ σχέση ἀνά-

4. Ἰώσηπος, Κατ' Ἀπίωνος, I, 16.

5. Βλ. παρακάτω, σ. 412, σημ. 13.

6. Βλ. π. χ. A. W. Gomme, *A Historical Commentary on Thucydides*, I, Ὁξφόρδη 1945, σ. 365-369. Πρβλ. Ἀ. Βλάχου, *Partialités chez Thucydide*, Ἀθήνα 1969, σ. 167-171.

7. Βλ. παρακάτω, σ. 416, σημ. 21.

8. Βλ. παρακάτω, σ. 417, σημ. 23.

μεσα σὲ δύο γεγονότα⁹. Ἐνα ἀπὸ τὰ σπάνια γεγονότα τῆς Πεντηκονταετίας, πού ἔχει χρονολογήσει μὲ ἀρκετὰ μεγάλη ἀκρίβεια, εἶναι ἡ καταστροφή τῶν Ἀθηναίων στίς Ἐννέα Ὀδοὺς¹⁰. Ὁ Θουκυδίδης τὸ χρονολογεῖ μὲ τὸ συνηθισμένο τρόπο του τῆς συναρτήσεως μὲ ἄλλα γεγονότα, ὄχι ὅμως μέσα στὴν παρέκβασή του γιὰ τὴν Πεντηκονταετία. Ἐνα ἄλλο εἶναι οἱ τριακοντούτεις σπονδές (II, 2), πού χρονολογοῦνται σὲ σχέση μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου.

Ἔτσι ἡ φράση του Ἑλλάνικος βραχέως τε καὶ τοῖς χρόνοις οὐκ ἀκριβῶς ἐπεμνήσθη δὲν ἔχει οὐσιαστικὸ ἀντίκρουσμα στὸ δικό του ἔργο. Ἔχουν προταθῆ διάφορες ἐξηγήσεις γι' αὐτὴ τὴ φανερὴ ἀνακολουθία τοῦ Θουκυδίδη, πού, ἐνῶ ἀναγγέλλει κάποια ἐκτενέστερη ἐξιστὴρηση τῆς περιόδου καὶ ἀκριβέστερη χρονολόγηση τῶν γεγονότων, δὲν πραγματοποιεῖ συστηματικὰ αὐτὸ τὸ σκοπὸ. Τὸ πρόβλημα αὐτῆς τῆς ἀνακολουθίας συνδέεται στενὰ μὲ μιὰ σειρά ἀπὸ ἄλλα γενικώτερα ἢ ἐπὶ μέρους προβλήματα πού ἐξέτασε ἢ ἔθιξε σχετικὰ πρόσφατα ὁ H. D. Westlake¹¹, καὶ κυρίως μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ χρόνου συντάξεως τῆς παρεκβάσεως γιὰ τὴν Πεντηκονταετία.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ, χρονολογοῦσαν ἄλλοτε μὲ βεβαιότητα τὴ συγγραφὴ τῆς Πεντηκονταετίας μετὰ τὸ 407/6¹², ἀκριβῶς ἐπειδὴ μνημονεύει (I, 97,2) τὴν Ἀττικὴ ξυγγραφὴ τοῦ Ἑλλανίκου, στὴν ὁποία ἀναφέρονται γεγονότα τοῦ ἔτους 407/6¹³. Ἀλλὰ σήμερα αὐτὸ τὸ στοιχεῖο δὲν θεωρεῖται τόσο ἀποφασιστικὸ, γιὰτὶ διατυπώθηκε ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ σχετικὴ

9. Ὁ Θουκυδίδης μεταχειρίζεται ἐκφράσεις ὅπως : *ἔπειτα, μετὰ δὲ ταῦτα, χρόνον ὕστερον, κατὰ τούτους τοὺς χρόνους καὶ σπανιώτερα ἀναφέρει τὴ διάρκεια π. χ. μιᾶς πολιορκίας ἢ τὸ χρόνο μεταξύ δύο γεγονότων : Θάσιοι δὲ τρίτω ἔτει... (101,3) ἢ οἱ δ' ἐν Ἰθώμῃ δεκάτω (;) ἔτει (103,1).* Μὲ τὸ τελευταῖο χωρίο θὰ ἀσχοληθῶ σὲ προσεχῆ μελέτη.

10. Θουκ. IV, 102, 2-3· πρβλ. I, 100,3.

11. H. D. Westlake, *Thucydides and the Pentecontaetia*, *Classical Quarterly*, 49, 1955, σ. 53-67, ἰδιαιτέρα σ. 53-60.

12. H. Patzer, *Das Problem der Geschichtsschreibung des Thucydides*, Βερολίνο 1937, σ. 104, J. de Romilly, *Thucydide et l'impérialisme athénien*, Παρίσι 1947, σ. 23-24, Schmid-Stählin, *Geschichte der griechischen Literatur*, I 5, Μόναχο 1948, σ. 131.

13. *Fr Gr Hist 328a F 25 (=4 F 171) : Σχολ. Ἀριστοφ. Βάτρ. 694 : καὶ Πλαταιῆς εὐθὺς εἶναι κἀντὶ δούλων δεσπότας] τοὺς συνναυμαχῆσαντας δούλους Ἑλλάνικὸς φησὶν ἐλευθερωθῆναι καὶ ἐγγραφέντας ὡς Πλαταιεῖς συμπολιτεῖσασθαι αὐτοῖς, διεξιῶν τὰ ἐπὶ Ἀντιγένους τοῦ (πρὸ) Καλλίου (407/6) καὶ 328a F 26 (=4 F 172) : Σχολ. Ἀριστοφ. Βάτρ. 720 : ἔς τε τὰρχαῖον νόμισμα καὶ τὸ καινὸν χρυσίον] τῷ προτέρῳ ἔτει ἐπὶ Ἀντιγένους (407/6) Ἑλλάνικὸς φησὶ χρυσοῦν νόμισμα κοπήναι. καὶ Φιλόχορος (328 F 141) ὁμοίως τὸ ἐκ τῶν χρυσῶν Νικῶν.*

φράση τοῦ Θουκυδίδη¹⁴ ἢ ὀλόκληρο τὸ κεφάλαιο I, 97^{14a}, πού ἀποτελεῖ τὴν εἰσαγωγὴν στοῦ δευτέρου τμήματος τῆς διηγήσεως γιὰ τὴν Πεντηκονταετία, προστέθηκε ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη μετὰ τὴν ἐκδοσὴ τῆς Ἀττικῆς ξυγγραφῆς τοῦ Ἑλλανίκου (δηλ. μετὰ τὸ 407/6) σὲ μιὰ παλαιότερη σύνταξη τῆς Πεντηκονταετίας του. Σύμφωνα με αὐτὴ τὴν ὑπόθεση, ὅταν ὁ Θουκυδίδης προσέθεσε αὐτὴ τὴ φράση ἢ τὸ κεφάλαιο, σκόπευε ἀκριβῶς, γιὰ νὰ θεραπεύσῃ τὴ συντομία καὶ τὴ χρονολογικὴ ἀνακρίβεια τοῦ Ἑλλανίκου, νὰ ξαναγράψῃ τὴν ἱστορία τῆς Πεντηκονταετίας, ἀλλὰ ἐμποδίστηκε ἀπὸ τὸν θάνατό του ἢ κάποια ἄλλη αἰτία. Ἔτσι διασώθηκε ἀμετάβλητη ἡ ἀρχικὴ σύνταξη τῆς Πεντηκονταετίας.

Διατυπώθηκε ἐπίσης ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ Ἑλλάνικος δημοσίευσε τὴν Ἀττικὴ ξυγγραφή τμηματικά¹⁵: ὅτι δηλ. ἓνα πρῶτο μέρος τῆς, πού περιλάμβανε τὴν ἱστορία τῆς Πεντηκονταετίας, δημοσιεύτηκε νωρὶς, προτοῦ ὁ Θουκυδίδης συγγράψῃ τὴν παρέκβασή του γιὰ τὴν περίοδο αὐτή¹⁶, καὶ ὅτι ἀργότερα ὁ Ἑλλάνικος ἔγραψε ἓνα ἄλλο μέρος τοῦ ἔργου του, πού περιλάμβανε τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο. Θὰ προσέθετα σ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση καὶ τὴν ἐπόμενη παραλλαγή: ἔχουν γενικὰ δεχτῆ ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Ἑλλανίκου, πού ἀναφέρει ὁ Θουκυδίδης μετὰ τὸν τίτλο Ἀττικὴ ξυγγραφή, ταυτίζεται μετὰ τὸ σύγγραμμα τοῦ Ἑλλανίκου πού ἀναφέρουν ὅλοι οἱ ἄλλοι ἀρχαῖοι συγγραφεῖς μετὰ τὸν τίτλο Ἀτθίς. Θὰ μπορούσε ὅμως κανεὶς νὰ ὑποθέσῃ ὅτι οἱ δύο διαφορετικοὶ τίτλοι δηλώνουν ἀκριβῶς δύο ξεχωριστὰ συγγράμματα τοῦ Ἑλλανίκου. Πάντως μετὰ τὴν ὑπόθεση τῶν δύο τμηματικῶν ἐκδόσεων τοῦ ἴδιου ἔργου ἢ τῶν δύο ξεχωριστῶν ἔργων τοῦ Ἑλλανίκου πέφτει τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἡ παρέκβαση τοῦ Θουκυδίδη πρέπει νὰ ἔχη γραφτῆ μετὰ τὸ 407/6. Ἀλλὰ τότε ἀναρωτιέται κανεὶς γιὰτὶ στὴν περίπτωσιν αὐτῇ ὁ Θουκυδίδης ἔκανε τὴν κριτικὴν γιὰ τὴ μέθοδο τοῦ Ἑλλανίκου καί, ἐνῶ εἶχε στὴ διάθεσίν του ὅλο τὸν χρόνον, δὲν κατέβαλε καμιά προσπάθεια νὰ διορθώσῃ τὸν Ἑλλάνικον συμπληρώνοντας τὴ δική του διήγησιν πού παρουσιάζει ἐλλείψεις.

Ἐπάρχει βέβαια μιὰ πολὺ πιὸ ριζικὴ λύσιν πού ἐξαφανίζει τὸ πρόβλημα: Ἐὰν ἡ φράσιν δὲν γράφτηκε ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη, ἀλλὰ ἀποτελεῖ κριτικὴν προσθήκην ἢ σχόλιον ἑνὸς ἀρχαίου ἐκδότη του, τότε τὸ κείμενον τῆς παρέκβάσεως γιὰ τὴν Πεντηκονταετία θὰ ἦταν γραμμένον σχετικὰ νωρὶς καὶ θὰ ἀποσκοποῦσε κυρίως σὲ τοῦτο: τῆς ἀρχῆς ἀπόδειξιν ἔχει τῆς

14. K. Ziegler, RhM 78, 1929, σ. 66, σημ. 2.

14a. N. G. L. Hammond, Class. Qu., 34, 1940, σ. 149-150.

15. A. W. Gomme, ὅπ. παρ., I, σ. 6, σημ. 3, σ. 280, 362, σημ. 2.

16. Ὁ H. D. Westlake, ὅπ. παρ., σ. 55, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ παρέκβαση γράφτηκε, ὅταν ὁ Θουκυδίδης ἦταν ἐξόριστος ἀπὸ τὴν Ἀθήνα.

τῶν Ἀθηναίων ἐν οἷω τρόπῳ κατέστη. Γιατί αὐτὸ ἀκριβῶς φαίνεται νὰ ἐπιδιώκη καὶ νὰ πετυχαίνῃ ὁ Θουκυδίδης μὲ τὴν παρέκβασή του στὴ μορφή πού σήμερα σώζεται.

Ὅπως κι ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, ἐὰν ἀποκλειστῇ αὐτὴ ἡ ριζικὴ λύση, παραμένει ἡ διαπίστωση ὅτι ὁ Θουκυδίδης δὲν εἶναι οὔτε ὁ ἴδιος τοῖς χρόνοις ἀκριβῆς. Ἔτσι εἶναι ὑποχρεωτικὸ νὰ δεχθῇ κανεὶς ὅτι σκόπευε νὰ συντάξῃ ξανά τὴν παρέκβαση γιὰ τὴν Πεντηκονταετία καὶ ὅτι αὐτὴ τὴ νέα σύνταξη δὲν τὴν πραγματοποίησε τελικὰ.

Εἶπαμε παραπάνω ὅτι ὁ Θουκυδίδης θὰ μπορούσε νὰ εἶχε χρησιμοποίησει στὴν Πεντηκονταετία τὴ χρονολόγησιν τῶν γεγονότων μὲ βάση τοὺς ἐπώνυμους^{16α} ἄρχοντες. Ἦδη πρὶν ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη ὁ Ἡρόδοτος¹⁷ καὶ ὁ Ἑλλάνικος¹⁸ δὲν ἀγνοοῦσαν τὴ χρονολόγησιν τῶν ἐτῶν μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχοντα. Ὁ ἴδιος ὁ Θουκυδίδης κατέκρινε τὸν τρόπο αὐτὸ τῆς χρονολογήσεως καὶ μᾶς ἔδωσε μερικὲς πολὺ ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὴ μέθοδο πού μεταχειρίστηκε στὴν ἱστορία του τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Τὶς ἀρχές του αὐτές, πού δυστυχῶς, ὅπως εἶπαμε, δὲν τὶς ἀκολούθησε στὴν παρέκβασή του γιὰ τὴν Πεντηκονταετία, τὶς διατυπώνει μὲ σαφήνεια καὶ ἀκρίβεια: *σκοπεῖται δὲ τις κατὰ τοὺς χρόνους καὶ μὴ τῶν ἐκασταχοῦ ἢ ἀρχόντων ἢ ἀπὸ τιμῆς τινὸς ἐς τὰ προγεγενημένα σημαινόντων τὴν ἀπαρίθμησιν τῶν ὀνομάτων πιστεύσας μᾶλλον. οὐ γὰρ ἀκριβές ἐστίν, οἷς καὶ ἀρχομένοις καὶ μεσοῦσι καὶ ὅπως ἐτυχέ τω ἐπεγένετό τι. κατὰ θέρη δὲ καὶ χειμῶνας ἀριθμῶν, ὥσπερ γέγραπται, εὐρήσει, ἐξ ἡμισείας ἐκατέρου τοῦ ἐνιαυτοῦ τὴν δύναμιν ἔχοντος, δέκα μὲν θέρη, ἴσους δὲ χειμῶνας τῷ πρῶτῳ πολέμῳ τῷδε γεγενημένους (V, 20).* Ἔτσι μαθαίνουμε ὅτι ὁ Θουκυδίδης γνώριζε τὸν τρόπο τῆς χρονολογήσεως τῶν γεγο-

16α. Ἡ χρῆσις τοῦ ὄρου ἐπώνυμος εἶναι συμβατικὴ, γιατί ὁ ἀρχοντας στὴν Ἀθήνα, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ὠνομάστηκε ἐπώνυμος ἀρχοντας μόνον τὸν 30 μ.Χ. αἰῶνα.

17. Ὁ Ἡρόδοτος χρησιμοποίησε μιὰ φορὰ μόνον τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχοντα, γιὰ νὰ προσδιορίσῃ τὸ χρόνο τῆς ἐισβολῆς τοῦ Ξέρξη στὴν Ἀττικὴ: VIII, 51, 1 ἀπὸ δὲ τῆς διαβάσεως τοῦ Ἑλλησπόντου, ἔθεν πορεύεσθαι ἤρξαντο οἱ βάρβαροι, ἔνα αὐτοῦ διατριψάντες μῆνα, ἐν τῷ διέβαινον ἐς τὴν Ἐδρώπην, ἐν τρισὶ ἐτέροισι μῆσι ἐγένοντο ἐν τῇ Ἀττικῇ, Καλλιᾶδεω ἀρχοντος Ἀθηναίοισι. Ὁ F. Jacoby, *Atthis*, Ὁξφόρδη 1949, σ. 182-183, πιστεύει ὅτι ὁ Ἡρόδοτος πῆρε τὴ χρονολογία αὐτὴ ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους συγκέντρωσε πληροφορίες 35 περίπου χρόνια ἀργότερα, γιατί δὲν ὑπῆρχε Ἀτθίς ἐκείνη τὴν ἐποχὴ καὶ ὁ κατάλογος τῶν ἀρχόντων χωρὶς ἱστορικὲς ἀναγραφὰς συντάχθηκε ἀκριβῶς, ἀφοῦ δημοσιεύθηκε τὸ ἔργο τοῦ Ἡροδότου. (Γιὰ τὸν κατάλογο τῶν ἀρχόντων βλ. παρακάτω, σ. 418 καὶ σημ. 28). Ἴσως ὁμως θὰ μπορούσε νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς ὅτι αὐτὴ ἡ χρονολογία μὲ τὸν ἀρχοντα εἶναι μιὰ μεταγενέστερη προσθήκη στὸ ἔργο τοῦ Ἡροδότου καὶ ὅτι ἡ μείλια τοῦ ἀρχοντα θὰ ἔπρεπε νὰ ὀβελιστῇ.

18. Βλ. παραπάνω, σ. 412, σημ. 13.

νότων μὲ τὰ ὀνόματα τῶν ἐτησίων ἐπωνύμων ἀρχόντων¹⁹ καὶ ὅτι τὸν ἀπέριπτε, γιατί δὲν παρεῖχε ἀκρίβεια (οὐ γὰρ ἀκριβές ἐστίν). Ἴσως καὶ ἄλλοι λόγοι, πού δὲν τοὺς σημειώνει στὴν ἱστορία του, νὰ ὠδήγησαν τὸν Θουκυδίδη νὰ μὴ μεταχειριστῆ τοὺς Ἀθηναίους ἀρχοντες γιὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου: π. χ. ἐπειδὴ δὲν ἔγραφε τὴν ἱστορία του μόνο γιὰ τοὺς Ἀθηναίους, ἀλλὰ γιὰ ὅλους τοὺς Ἕλληνας, δὲν ἤθελε νὰ μεταχειριστῆ συστηματικὰ γιὰ τὴ χρονολόγησι τὰ ὀνόματα τῶν Ἀθηναίων ἀρχόντων, πού ἦταν γνωστὰ μόνο στοὺς Ἀθηναίους. Γι' αὐτὸ καὶ τὴ μοναδικὴ οὐσιαστικὰ φορὰ²⁰ πού ἀναφέρει Ἀθηναῖο ἀρχοντα γιὰ νὰ χρονολογήσῃ τὴν ἀρχὴ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, τὸν ἀναφέρει

19. Ἐς σημειωθῆ ὅτι ἀπὸ τοὺς νεώτερους ἱστορικοὺς ὁ K. J. Beloch, *Griechische Geschichte*², II, Στρασβουῦργο 1916, σ. 178, ὑπέθεσε ὅτι ὁ Θουκυδίδης χρησιμοποίησε ἕναν κατάλογο Ἀθηναίων ἀρχόντων γιὰ νὰ ὑπολογίξῃ τὸ χρόνο, ἐνῶ ὁ A. W. Gomme (ὄπ. παρ., I, σ. 362 - πρβλ. καὶ H. D. Westlake, ὄπ. παρ., σ. 55) ὑποστήριξε ὅτι ὁ Θουκυδίδης δὲν εἶχε στὴ διάθεσίν του κανένα κατάλογο ἀρχόντων, γιατί ἔγραφε τὴν παρέκβασὴ του γιὰ τὴν Πεντηκονταετία, ὅταν ἀπουσίαζε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, εἶτε ὅταν ἦταν στρατηγὸς στὴ Θράκη, εἶτε μετὰ τὴν ἐξορία του. Ἀσφαλῶς θὰ μπορούσε νὰ ἔχῃ ὁ Θουκυδίδης ἕναν κατάλογο ἀρχόντων, ἀλλὰ δὲν ἔχουν σημασία αὐτές οἱ ὑποθέσεις, ἐφόσον ὁ ἴδιος ὁ Θουκυδίδης γνώριζε καὶ ἀπέριπτε αὐτὸν τὸν τρόπο χρονολογήσεως.

20. Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ Θουκυδίδης μεταχειρίζεται ἄλλες τέσσερες φορές τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχοντα, τὶς δύο γιὰ γεγονότα παλαιότερα ἀπὸ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον (VI, 54,6 — ἀρχων Πεισίστρατος 522/1 - καὶ I, 93,3 — ἀρχων Θεμιστοκλῆς 493/2) καὶ τὶς δύο ἄλλες γιὰ γεγονότα τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Δὲν μεταχειρίστηκε οὔτε μιὰ φορὰ τὸν ἀρχοντα γιὰ γεγονότα τῆς Πεντηκονταετίας. Ὁμοίως στὶς δύο πρῶτες περιπτώσεις ἡ μνεία τοῦ ἀρχοντα εἶναι μᾶλλον συμπτωματικὴ καὶ δὲν ἀποβλέπει στὴ χρονολόγησι τῶν γεγονότων (ἄσχετα ἂν ἀποτελῆ γιὰ τὸν σύγχρονον μελετητὴ χρονολογικὸ στοιχεῖο). Στὶς δύο ἄλλες περιπτώσεις, ὁ Θουκυδίδης ἀναφέρει τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχοντα Ἀλκαίου (422/1), ἀλλὰ δὲν τὸν χρησιμοποίησε γιὰ νὰ δώσῃ τὴν ἀκριβῆ χρονολογία γεγονότων: Τὸ ὄνομα τοῦ Ἀλκαίου, μὰζι μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἐπάνυμου ἐφόρου τῆς Σπάρτης, ὑπῆρχε μέσα στὰ ἔγγραφα τῆς εἰρήνης τοῦ Νικία (V, 19,1) καὶ τῆς συμμαχίας Ἀθηναίων καὶ Σπαρτιατῶν (V, 25), πού περιέλαβε στὴν ἱστορία του. Γιὰ τὸν ἀρχοντα Πεισίστρατον (522/1), γιὰ τοῦ Ἰππία καὶ ἐγγονοῦ τοῦ Πεισιστράτου, βλ. T. J. Cadoux, *JHS*, 68, 1948, σ. 111-112. (Τὸ ὄνομα τοῦ ἔχει ἀποκατασταθῆ στὸν κατάλογο τῶν Ἀθηναίων ἀρχόντων: βλ. Meiggs καὶ Lewis, ὄπ. παρ., ἀριθ. 6. Γιὰ τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Πεισιστράτου βλ. ὄπ. παρ., ἀριθ. 11). Γιὰ τὸν ἀρχοντα Θεμιστοκλῆ (493/2), βλ. R. J. Leonard, *The Archonship of Themistocles* (493/2), *Historia*, 5, 1956, σ. 401-419, ὅπου ὀρθὰ ὑποστηρίζει, ὅπως πιστεύω, τὴν παραδοσιακὴ χρονολογία τοῦ 493/2 (πού δίνει ὁ Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς, *Ρωμ. Ἀρχ.* VI, 34,1) καὶ ἀπορρίπτει τὶς ἀντίθετες γνώμες πού ὑποστήριζαν ξανὰ σχετικὰ πρόσφατα οἱ A. W. Gomme, ὄπ. παρ., I, σ. 261-262 καὶ R. Flacelière, *Rev. Étud. Anc.*, 55, 1953, σ. 16-17 καὶ σημ. 7. Ἡ πιὸ πρόσφατη μελέτη εἶναι τοῦ Ch. W. Fornara, *Themistocles' Archonship*, *Historia*, 20, 1971, σ. 534-540.

μαζί με την ιέρεια του "Αργους και τον έφορο της Σπάρτης²¹. Μετά από αυτή την άκριβη χρονολογία της αρχής του Πελοποννησιακού πολέμου, το σύστημα της διαιρέσεως του χρόνου σε θέρη και χειμῶνες — όπως το διατυπώνει θεωρητικά ο ιστορικός και όπως το εφαρμόζει στο έργο του — επέτρεψε να χρονολογηθῆ με ακρίβεια όλόκληρο το τμήμα του Πελοποννησιακού πολέμου που ο ίδιος εξίστασε²². "Αλλωστε ο Θουκυδίδης δηλώνει στη διήγησή του το σημείο ακριβῶς που τελειώνει κάθε χρόνος του Πελοποννησιακού πολέμου: και τὸ τάδε ἔτος ἐτελεύτα τῷ πολέ-

21. Π, 2: τῷ δὲ πέμπτῳ καὶ δεκάτῳ ἔτει, ἐπὶ Χρυσίδος ἐν Ἄργει τότε πενήκοντα δοῦν δέοντα ἔτη ἱερωμένης καὶ Αἰνησίου ἐφόρου ἐν Σπάρτῃ καὶ Πυθοδώρου ἔτι δύο μῆνας ἄρχοντος Ἀθηναίους, μετὰ τὴν ἐν Ποτειδαία μάχην μηνὶ ἔκτῳ καὶ ἅμα ἤρῃ ἀρχομένην Θηβαίων ἄνδρες κλπ.

22. Ὡστόσο ὁ Διονύσιος ὁ Ἄλικαρνασσεὺς στὴν ἀρχαιότητα κατέκρινε με ἀρκετὴ καυστικότητα τὸ σύστημα αὐτὸ τοῦ Θουκυδίδη, γιὰτὶ δὲν τὸ θεωροῦσε εὐχρηστο· καὶ γιὰ αὐτὸ ἀποδείξῃ τὴν ὀρθότητα τῆς γνώμης του σημείωσε ὅτι κανεὶς ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἱστορικοὺς δὲν τὸ ἀκολούθησε: Περὶ Θουκ. 9, ἄρξομαι δ' ἀπὸ τῆς διαιρέσεως, προειπὼν ὅτι τῶν πρὸ αὐτοῦ (= Θουκυδίδου) γενομένων συγγραφέων ἢ κατὰ τόπους μεριζόντων τὰς ἀναγραφὰς ἢ κατὰ χρόνους εὐπαρακολουθήτους ἐκεῖνος οὐδετέραν τούτων τῶν διαιρέσεων ἐδοκίμασεν. οὔτε γὰρ τοῖς τόποις, ἐν αἷς αἱ πράξεις ἐπετελέσθησαν, ἀκολουθῶν ἐμέρισε τὰς διηγήσεις, ὡς Ἡρόδοτος τε καὶ Ἑλλάνικος καὶ ἄλλοι τινὲς τῶν πρὸ αὐτοῦ συγγραφέων ἐποίησαν· οὔτε τοῖς χρόνοις, ὡς οἱ τὴν τοπικὴν ἐκδόντες ἱστορίαν προείλοντο, ἦτοι ταῖς διαδοχαῖς τῶν βασιλέων μεριζόντες τὰς ἀναγραφὰς ἢ ταῖς τῶν ἱερέων ἢ ταῖς περιόδους τῶν δλυμνιαδῶν ἢ τοῖς ἀποδεικνωμένοις ἄρχουσιν ἐπὶ τὰς ἐνιαυσίους ἀρχάς. καιρὴν δὲ τινα καὶ ἀκριβῆ τοῖς ἄλλοις πορευομένοις βουληθεὶς ὁδὸν θερεῖαις καὶ χειμερίοις (ῥαῖς ἀκολουθῶν) ἐμέρισε τὴν ἱστορίαν. ἐκ δὲ τούτου συμβέβηκεν αὐτῷ τοῦναντίον ἢ προσεδόκησεν. οὐ γὰρ σαφεστέρα γέγονεν ἢ διαίσεις τῶν χρόνων ἀλλὰ δυσπαρακολουθητοτέρα [κατὰ τὰς ῥαῖς]. Ὁ Διονύσιος Ἄλικαρνασσεὺς ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποδείξῃ τὴν ὀρθότητα τῆς κρίσης του αὐτῆς δίνοντας γιὰ παράδειγμα τὰ γεγονότα ποὺ περιέχονται στὸ γ' βιβλίον τοῦ Θουκυδίδη καὶ καταλήγει: "Ὅλη γὰρ ἡ βύβλος οὕτω συγκέοπται καὶ τὸ διηνεκές τῆς ἀπαγγελίας ἀπολώλεκε. πλανώμεθα δὴ, καθάπερ εἰκός, καὶ δυσκόλως τοῖς δηλουμένοις παρακολουθοῦμεν, ταραττομένης ἐν τῷ διασπᾶσθαι τὰ πράγματα τῆς διανοίας καὶ τὰς ἡμιτελεῖς τῶν ἀκουσθέντων μνήμας οὐ ραδίως οὐδ' ἀκριβῶς ἀναφερούσης. χρὴ δὲ τὴν ἱστορικὴν Πραγματεῖαν εἰρομένην εἶναι καὶ ἀπερίσπαστον, ἄλλως τε ἐπειδὴν περὶ πολλῶν γίνηται πραγμάτων καὶ δυσκαταμαθήτων. ὅτι δὲ οὐκ ὀρθὸς ὁ κανὼν οὗτος οὐδ' οἰκείος ἱστορίᾳ, δῆλον. οὐδεὶς γὰρ τῶν μεταγενεστέρων συγγραφέων θερεῖαις καὶ χειμῶσι διεῖλε τὴν ἱστορίαν. ἀλλὰ πάντες τὰς τετριμμένας <ὁδοὺς καὶ δυναμένας> ἄγειν ἐπὶ τὴν σαφήνειαν μετῆλθον." Ἀς σημειωθῆ ὅτι Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ (Ἄγαθίας, Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, Λέων Διάκονος) ἀκολουθοῦν ὡς ἓνα σημεῖο αὐτῆ τῆς μεθόδου χρονολογήσεως τοῦ Θουκυδίδη (π. χ. γιὰ τὸν Θεοφύλακτο Σιμοκάττη βλ. Μαρίας Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου, Συμβολὴ εἰς τὴν χρονολογίαν τῶν Ἀραβικῶν καὶ Σλαβικῶν ἐπιδρομῶν ἐπὶ Μαυρικίου (582-602), Σύμμεικτα Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Β, Ἀθήνα 1970, σ. 151.

μω τῶδε καὶ συχνὰ συμπληρώνει ἀμέσως: *ὃν Θουκυδίδης ξυνέγραψεν*²³.

“Ένας ἄλλος λόγος πού ἴσως ὥθησε τὸν Θουκυδίδη νὰ μὴν υἰοθετήσῃ τὴ χρονολόγησιν μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἐπώνυμου ἄρχοντα εἶναι ὅτι ὁ τρόπος αὐτός, μολονότι χρησιμοποιήθηκε κατ’ ἐξάιρεσιν μιᾶ φορᾶ ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο καὶ πῶς συστηματικὰ ἀπὸ τὸν Ἑλλάνικο καὶ εἶναι ἕνας ἀποτελεσματικὸς, ἀκριβὴς καὶ εὐκόλος τρόπος χρονολογήσεως, ἀποτελοῦσε νεωτερισμό, πού δὲν εἶχε ἀκόμη ἐπικρατήσῃ στὴν ἐποχὴ τοῦ Θουκυδίδη. Τὰ ἐπιγραφικὰ κείμενα πού σώζονται δείχνουν ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντα χρησιμοποιήθηκε, καὶ μάλιστα ὄχι συστηματικὰ, γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῶν δημοσίων ἐγγράφων, μόνο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνα²⁴. Ἡ χρῆσις τοῦ ὀνόματος τοῦ ἄρχοντα γιὰ τὴ χρονολόγησιν τοῦ ἔτους γίνεται συχνότερη γύρω στὶς ἀρχὲς τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ἰδιαίτερα σὲ συνθήκας καὶ ἐπιγραφὰς μὲ οἰκονομικὸ περιεχόμενο, καὶ γενικώτερα μετὰ τὸ 421²⁵. Ὡς τότε οἱ Ἀθηναῖοι χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῶν δημοσίων ἐγγράφων κυρίως τὸ ὄνομα τοῦ γραμματέως τῆς βουλῆς²⁶, πρᾶγμα πού συνεχίστηκε καὶ ἀργότερα²⁷.

23. Πρῶτον ἔτος (II, 47,1), δεῦτερον ἔτος (II, 70,4), τρίτον ἔτος (II, 103,2), τέταρτον ἔτος (III, 25,2), πέμπτον ἔτος (III, 88,2), ἕκτον ἔτος (III, 116,3), ἑβδομον ἔτος (IV, 51), ὄγδοον ἔτος (IV, 116,4), ἔνατον ἔτος (IV, 135,2), ἐνδέκατον ἔτος (V, 39,1), δωδέκατον ἔτος (V, 51,2), τρίτον καὶ δέκατον ἔτος (V, 56,5), τέταρτον καὶ δέκατον ἔτος (V, 81,2), πέμπτον καὶ δέκατον ἔτος (VI, 83,4), ἕκτον καὶ δέκατον ἔτος (VI, 7,4), ἑβδομον καὶ δέκατον ἔτος (VI, 93,4), ὄγδοον καὶ δέκατον ἔτος (VII, 18,4), ἑνὸς δέον εἰκοστὸν ἔτος (VIII, 6,5), εἰκοστὸν ἔτος (VIII, 60,3). Γιὰ τὸ δέκατο ἔτος ὁ Θουκυδίδης γράφει: *αὐται αἱ σπονδαὶ ἐγένοντο τελευτῶντος τοῦ χειμῶνος ἅμα ἦρι, ἐκ Διονυσίων εἰθὺς τῶν ἀστικῶν, αὐτὸ δὲ καὶ ἐτῶν διελθόντων καὶ ἡμερῶν ὀλίγων παρενεγκουσῶν ἢ ὡς τὸ πρῶτον ἢ ἐσβολὴ ἢ ἐς τὴν Ἀττικὴν καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ πολέμου ἐγένετο* (V, 20,1). Ἡ ἱστορία τοῦ Θουκυδίδη τελειώνει: [ὅταν ὁ μετὰ τοῦτο τὸ θέρος χειμῶν τελευτήσῃ, ἐν καὶ εἰκοστὸν ἔτος πληροῦται].

24. Πρῶτη ἀβέβαιη μνηεὶα στὶς ἐπιγραφὰς: *ἄρχων* [Ἄβρ]ων (558/7) (M. N. Tod, A Selection of Greek Historical Inscriptions, I, Ὁξφόρδη 1946, ἀριθ. 31) = *ἄρχων* [Ἀρίστ]ων (454/3) (Meiggs καὶ Lewis, ὅπ. παρ., ἀριθ. 37). Ἡ πολὺ σπάνια χρῆσις τοῦ ἄρχοντα αὐτὴ τὴν ἐποχὴ δὲν ἐπιτρέπει νὰ συνδέσουμε τὸ νέο αὐτὸ τρόπο χρονολογήσεως τῶν δημοσίων ἐγγράφων μὲ τὸν ἄρχοντα μὲ τὴ μεταρρύθμισιν τοῦ 457/6, κατὰ τὴν ὅποια τὰ ἀξιώματα τῶν ἀρχόντων ἐγίναν προσιτὰ καὶ στοὺς ζευγίτες (Ἀριστοτ. Ἄθ. Πολ. 26,2, ἐπὶ Μνησιθείδου ἄρχοντος).

25. S. Luria, Zur Geschichte der Präskripte in den attischen voreuklidischen Volksbeschlüssen, Hermes, 68, 1927, σ. 257-275 (ἰδιαίτερα σ. 258-259 καὶ 274-275).

26. S. Luria, ὅπ. παρ.. Πρβλ. Beloch, ὅπ. παρ., II, σ. 182 καὶ G. Klaffenbach, Historia, I, 1950, σ. 234.

27. Ἔτσι π.χ. σὲ ψήφισμα τοῦ 407 π.Χ. (Meiggs καὶ Lewis, ὅπ. παρ., ἀριθ. 87) δὲν ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντα καὶ ὑπάρχει μόνο τὸ ὄνομα τοῦ γραμματέα.

Ἐκ τῶν ἐπιγραφικῶν εὐρήματα μαθαίνουμε ἐπίσης ὅτι ὁ παλαιότερος κατάλογος Ἀθηναίων ἀρχόντων, πού σώζεται χαραγμένος πάνω σέ μαρμάρινη στήλη καί πού περιέχει στή σημερινή κατάστασή του μέ μεγάλη χάσματα τοὺς ἀρχόντες ἀπὸ τὸ 598/7(;) περίπου ὡς τὸ 489/8(;), ἀνήκει στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰώνα²⁸. Ἔτσι εἶναι δυνατὸ ὁ κατάλογος αὐτός νὰ ἀντιστοιχῇ στήν παλαιότερη προσπάθεια τοῦ Ἀθηναϊκοῦ κράτους γιὰ μιὰ ἀκριβέστερη χρονολόγηση τῶν ἐγγράφων του καί ἴσως καί τῆς ἱστορίας τῆς πόλης.

Μὲ τὰ στοιχεῖα πού διαθέτουμε σήμερα δὲν μπορούμε νὰ γνωρίζουμε μέ βεβαιότητα ἂν οἱ ἱστορικοὶ υἱοθέτησαν πρῶτοι γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν γεγονότων ἓνα σύστημα μέ βάση τὸν κατάλογο τῶν ἀρχόντων ἢ ἂν ἀντίθετα τὸ κράτος καθιέρωσε τὴ χρονολόγηση τῶν ἐγγράφων του μέ τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχοντα καί ἐπέδρασε ἔτσι ἐπάνω στοὺς ἱστορικοὺς — πρῶτα βέβαια στοὺς Ἀθιδογράφους — πού υἱοθέτησαν αὐτὸ τὸ τόσο εὐχρηστο σύστημα. Ὅτι ὑπάρχει σχέση καί ἀλληλοεπίδραση ἀνάμεσα στή χρονολόγηση τῶν δημοσίων ἐγγράφων καί τὴ χρονολόγηση τῶν γεγονότων ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς εἶναι ὀλοφάνερο. Καί πιθανώτερο εἶναι ὅτι οἱ ἱστορικοὶ τῆς τοπικῆς ἱστορίας τῆς Ἀθήνας, οἱ Ἀθιδογράφοι, υἱοθέτησαν τὸ σύστημα τῆς χρονολογήσεως μέ τὸν ἀρχοντα, πού ἀκριβῶς αὐτὴ τὴν ἐποχὴ (τέλος τοῦ 5ου αἰώνα) καθιερώθηκε στήν Ἀθήνα, ὅπως δείχνουν οἱ ἀττικῆς ἐπιγραφές. Ἔτσι πρῶτος ὁ Ἑλλάνικος στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰώνα τὸ χρησιμοποίησε στήν Ἀττικὴ ξυγγραφή²⁹. Ἀσφαλῶς καί ὁ Ἀριστοτέλης, στήν Ἀθηναίων Πολιτεία, πῆρε τίς χρονολογίες του ἀπὸ τίς Ἀθίδες πού εἶχε γιὰ πηγὴ³⁰. Ἡ Σούδα σημειώνει στή ζωὴ τοῦ Φιλόχορου (λ. Φιλόχορος) ὅτι ἡ Ἀθίδα του περιέχει... τὰς Ἀθηναίων πράξεις (κατὰ) βασιλέας καί ἀρχοντας³¹. Ἡ μαρτυρία αὐτὴ δείχνει ἀκριβῶς τὴν ἐπικράτηση τοῦ συστήματος τῆς συγγραφῆς τῆς τοπικῆς ἱστορίας σὲ μορφὴ

28. Meiggs καί Lewis, ὅπ. παρ., ἀριθ. 6. Ὁ B. D. Merritt, *Hesperia*, 8, 1939, σ. 59-65, ὑποστήριξε στήν πρώτη δημοσίευση (μόνο τὸ κομμάτι c) ὅτι ἡ ἐπιγραφή περιεῖχε κατάλογο ἀρχόντων τοῦ 6ου αἰώνα καί εἶχε χαραχθῆ περίπου τὸ 425. Ἡ M. Miller, *Klio*, 37, 1959, σ. 49-52, χρονολόγησε τὸν κατάλογο αὐτὸ στὸ 426/5. Ὁ D. W. Bradeen, *Hesperia*, 32, 1963, σ. 187-208, πού δημοσίευσε ξανά τὴν ἐπιγραφή μαζί μέ τὰ κομμάτια πού βρέθηκαν ἀργότερα, δέχθηκε ὅτι ὁ κατάλογος περιεῖχε τὰ ὀνόματα 260 ἀρχόντων σὲ 4 στήλες (65 ὀνόματα στήν κάθε στήλη) καί ὅτι ἀρχίζε μέ τὸν ἀρχοντα Κρέοντα (683/2) καί τελειώνει μέ τὸν ἀρχοντα Ἰσαρχο (424/3).

29. Βλ. παραπάνω, σ. 412, σημ. 13.

30. Ἀθην. Πολ., 23,5· 25,2· 26,2· 26,3· 24,6 (χρονολογίες μέ τὸν ἀρχοντα τοῦ ἔτους).

31. *Fg Gr Hist* 328 T 1. Τὸ κείμενο εἶναι: *πράξεις καί βασιλεῖς καί ἀρχοντας*. Ἡ διόρθωση κατὰ *βασιλέας καί ἀρχοντας*, πού πρότεινε ὁ F. Jacoby, εἶναι

χρονικοῦ—μέ βάση τοὺς ἐπάνυμους ἄρχοντες—πού γενικεύτηκε μέσα στὸν 4ο αἰώνα. Ἡ σύνταξη αὐτῆ τῶν τοπικῶν χρονικῶν δημιουργήθηκε καὶ ἀναπτύχθηκε στὴν Ἀθήνα ἴσως κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ξένων προτύπων. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ Ἑλλάνικος, πού ἔγραψε τὰς *ἱερείας τὰς ἐν Ἀργεὶ καὶ τὰ καθ' ἐκάστην πραγθέντα συναγαγών*³², δηλ. τὸ τοπικὸ χρονικὸ τοῦ Ἀργους, μεταχειρίστηκε πιθανώτατα τοὺς ἐπάνυμους ἄρχοντες στὴν Ἀττικὴ ξυγγραφή του, πού εἶναι ἡ παλαιότερη Ἀτθίδα.

Σύμφωνα μὲ ὅσα εἶπαμε παραπάνω, μέ βάση μόνο τὸν Θουκυδίδη δὲν μπορούμε νὰ ἀποκαταστήσουμε μιὰ συνεχῆ καὶ ἀκριβῆ χρονολογία τῆς Πεντηκονταετίας. Ἔτσι πρέπει νὰ καταφύγουμε στὴ δευτέρη πηγή πού μᾶς σώζεται γιὰ τὴν Πεντηκονταετία, στὴ διήγηση τοῦ Διοδώρου (XI 38 - XII 40). Ἀλλὰ ὁ Διόδωρος ἔζησε τὸν 1ο π. Χ. αἰώνα καὶ συν-έταξε τὴν ἱστορία του μέ βάση τὰ ἔργα τῶν παλαιότερων ἱστορικῶν, πού δὲν σώζονται σήμερα. Εἶναι γενικὰ δεκτὸ ὅτι στὴν Πεντηκονταετία του ἀντλεῖ κυρίως ἀπὸ τὸν Ἔφορο. Δὲν εἶναι πολὺ ἀσφαλεῖς οἱ γνώσεις μας γιὰ τὶς μεθόδους πού μεταχειρίστηκε ὁ Διόδωρος στὴ χρονολόγηση τῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα καταχώρισε κατὰ ἔτη πού προσδιορίζονται μέ τὰ ὀνόματα τῶν Ῥωμαίων ὑπάτων καὶ τῶν Ἀθηναίων ἀρχόντων. Ὁ ἀπερι-ορισθῶ ἐδῶ νὰ ἐξετάσω τὰ προβλήματα πού θέτουν οἱ χρονολογίες πού δίνει ὁ Διόδωρος μέ βάση τοὺς Ἀθηναίους ἄρχοντες.

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς παλαιότερους ἱστορικοὺς ἔδιναν λίγη ἀξία στὴν ἀκρίβεια τῶν χρονολογικῶν ἐνδείξεων τοῦ Διοδώρου³³. Ἀντί-θετα ὁ Κ. J. Beloch προσπάθησε νὰ ἀξιοποιήσῃ αὐτὲς τὶς ἐνδείξεις, γιὰ τὴν πίστευε ὅτι αὐτὸς ἦταν ὁ μόνος τρόπος νὰ συμπληρωθῇ χρονολογικὰ ἡ Πεντηκονταετία τοῦ Θουκυδίδη. Ἔτσι ὑποστηρίζει ὅτι οἱ χρονολογίες τοῦ Διοδώρου προέρχονται ἀπὸ μιὰ Ἀτθίδα³⁴ καὶ ὅτι ὁ Διόδωρος δὲν περιωρί-

---

σχεδὸν ἀπόλυτα βέβαιη. Κατὰ τὴ Σούδα ἐπίσης ὁ Φιλόχορος ἔγραψε καὶ περὶ τῶν Ἀθηναίων ἀρχόντων ἀπὸ Σωκρατίδου (374/3) καὶ μέχρι Ἀπολλοδώρου (350/49 ἢ 319/8).

32. Fr Gr Hist 4 F 84 (= Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς, *Ῥωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία*, I, 72).

33. Βλ. W. Kolbe, *Hermes*, 72, 1937, σ. 241, "Im neunzehnten Jahrhundert war sich die deutsche Gelehrtenwelt im Laufe der Zeit darin einig geworden, dass Diodors Zuverlässigkeit für die Geschichte der Pentekontaetie gering zu bewerten sei. So dachten Vollquardsen, Holzappel, Holm, Busolt, Diels, von Wilamowitz, Eduard Meyer und Ulrich Koehler".

34. Κ. J. Beloch, ὁπ. παρ., II₂, σ. 150. Εἶναι πάρα πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ Διόδωρος μεταχειρίστηκε πολλὰ χρονολογικὰ συστήματα καὶ μεμονωμένες χρονολογικὲς ἐνδείξεις: π. χ. ἴσως τοὺς πίνακες τῶν ἀρχόντων τοῦ Κάστορος τοῦ Ροδίου (1ος π. Χ. αἰώνας, *Χρονικῶν Ἐπιτομὴ* σὲ ἕξι βιβλία μέ συγχρονιστικοὺς πίνακες

στηκε μόνο να αντιγράψη τὴν Ἀθθίδα, ἀλλὰ συγκέντρωσε τὰ γεγονότα πολλῶν ἐτῶν καὶ τὰ ἐνέταξε σὲ ἐκεῖνο τὸ ἔτος στὸ ὅποιο ἓνα ἀπὸ τὰ γεγονότα αὐτὰ—κατὰ τὴ γνώμη του τὸ σημαντικώτερο—βρισκόταν στὴ χρονολογικὴ πηγὴ του. Δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἐκθεση τῶν γεγονότων κατὰ θεματικὰς ἐνότητες ἦταν ἡ μέθοδος τοῦ Διοδώρου — πράγμα πού ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸν ἴδιο³⁵ — καὶ ὅτι ἡ μέθοδος αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἐφορο³⁶. Ὅπως ἀναφέρει ὁ W. Kolbe, «ἦταν μέθοδος τοῦ Ἐφόρου νὰ δίνῃ συνολικὰς διηγήσεις γιὰ ἓνα μεγαλύτερο ἢ μικρότερο χρονικὸ διάστημα χωρὶς νὰ προσπαθῇ νὰ κατανέμῃ τὰ γεγονότα σὲ διάφορα ἔτη», καὶ «πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ χρονολογικὴ διάταξις τῆς ὕλης δὲν ἀνήκει στὸ πρότυπο (δηλ. στὸν Ἐφορο), ἀλλὰ εἶναι ἡ πνευματικὴ περιουσία τοῦ Διοδώρου»³⁷. Ἀλλὰ ὁ Kolbe ἀπέρριψε ἄδικα στὸ σύνολό τῆς τῆς μεθόδου καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας τοῦ Beloch, μολονότι ἔχει δίκιο σὲ πολλὰς ἐπὶ μέρους παρατηρήσεις.

Ὅπως εἶδαμε, ὁ Beloch ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Διόδωρος τοποθετεῖ τὰ γεγονότα πού ἀναφέρονται σὲ μιὰ θεματικὴ ἐνότητα στὸ ἔτος πού ἔγινε ἓνα ἀπὸ αὐτὰ, κατὰ κανόνα τὸ σ π ο υ δ α ι ὀ τ ε ρ ο, καὶ πιστεύει ὅτι οἱ χρονολογίαι τοῦ Διοδώρου προέρχονται ἀπὸ μιὰ Ἀθθίδα — ἄποψη πού καταπολέμησε ὁ Kolbe³⁸. Θὰ ἐξετάσω ἐδῶ ἰδιαίτερα τὰ δύο αὐτὰ σημεῖα :

1) Κατὰ τὴ γνώμη μου ὁ Διόδωρος τοποθετεῖ τὴ σειρά τῶν γεγονότων ὄχι στὸ ἔτος πού ἔγινε τὸ σ π ο υ δ α ι ὀ τ ε ρ ο, ἀλλὰ στὸ ἔτος πού ἔγινε ἢ ὑπέθετε πῶς ἔγινε τὸ πρῶτο γεγονός ἀπὸ τῆ σειρά πού ἀκολουθεῖ. Σὲ τρεῖς περιπτώσεις, πού θὰ ἐκθέσω παρακάτω, θὰ προσπαθῆσω νὰ δείξω ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ μέθοδος τοῦ Διοδώρου : α) στὴ διήγησις γιὰ τὸν Πausanias ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία στὴν Κύπρον ὡς τὸ θάνατό του (XI, 44-46,4) β) στὴ διήγησις γιὰ τὴν πτώση τοῦ Θεμιστοκλῆ ὡς τὸ θάνατό

ἀρχόντων καὶ Ὀλυμπιάδων, Fr Gr Hist 250), τὴν Ἀναγραφὴ Ἀρχόντων τοῦ Δημητρίου Φαληρέως (Fr Gr Hist 228 F 1-3), τὴν Ἀρχόντων καὶ Ὀλυμπιονικῶν Ἀναγραφὴ τοῦ Στησιακλείδου (Fr Gr Hist 245), τὴς Ἀθθίδες (π. χ. τοῦ Φιλοχόρου — βλ. παραπ. σ. 418, σημ. 31 — ἢ τοῦ Ἰστρου κ.τ.λ.) ἢ καὶ χρονικά. Ὁ ἴδιος ὁ Διόδωρος I, 5,1 καὶ XIII, 103,5 ἀναφέρει τὸ Χρονικὸ τοῦ Ἀπολλοδώρου τοῦ Ἀθηναίου (Fr Gr Hist 244 T6).

35. Ὁ Διόδωρος (XI, 59,4) στὸ τέλος τῆς διηγήσεώς του γιὰ τὴν πτώση τοῦ Θεμιστοκλῆ σημειώνει : *περὶ μὲν οὖν τῆς Θεμιστοκλέους ἀρετῆς εἰ καὶ πεπλεονάκαμεν παρῆκβατες, ἀλλ' οὖν οὐκ ἄξιον ἐκρίναμεν τὴν ἀρετὴν αὐτοῦ παραλιπεῖν ἀνεπισήμαντον καὶ δείχνει ἔτσι ὅτι ἡ διήγησίς του ἀποτελεῖ παρέκβαση.*

36. Ὁ ἴδιος ὁ Ἐφορος ἢ ἓνας ἄλλος ἐπιτομέας του σημειώνει ἐπίσης στὸ τέλος τῆς διηγήσεώς του γιὰ τὴν τύχη τοῦ Θεμιστοκλῆ : [...ἴθην] *παρεξ[έβ]ημεν* (Fr Gr Hist 70 F 191 = Pap. Oxyrh. XIII 1610 frg. 6).

37. W. Kolbe, ὅπ. παρ., σ. 245· πρβλ. καὶ A. von Mess, RhM 61, 1906, σ. 256.

38. Kolbe, ὅπ. παρ., σ. 246.

του (XI, 54-59): γ) στη διήγηση για την πολεμική δράση του Κίμωνα, από την κατάληψη της Ήλιος ως το ναυμαχία του Εύρυμέδοντος (XI, 60-62).

α) Στο έτος του άρχοντα Ἀδειμάντου (477/6) ὁ Διόδωρος περιλαμβάνει τρεῖς ἐνότητες: τὴν ὀχύρωση τοῦ Πειραιᾶ ἀπὸ τὸν Θεμιστοκλῆ (XI, 41-43), τὴν ἱστορία τοῦ Πausανία, δηλ. τὴν ἐκστρατεία του στὴν Κύπρο καὶ στὸ Βυζάντιο, τὴν προδοσία του καὶ τὸ θάνατό του (XI, 44-46,3) καὶ τὴν ἴδρυση τῆς Ἀθηναϊκῆς συμμαχίας (XI, 46,4-47, πρβλ. καὶ 44,5 μέσα στὴ διήγηση γιὰ τὸν Πausανία). Ἀπὸ τὰ γεγονότα ποὺ ἀναφέρονται ἢ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναφέρονται μέσα σὲ αὐτὲς τρεῖς ἐνότητες, ὁ Beloch χρονολογεῖ στὸ ἔτος τοῦ ἐπώνυμου ἄρχοντα Ἀδειμάντου 477/6 τὴν ἀνάκληση τοῦ Πausανία³⁹, τὴν ὀργάνωση τῆς Ἀθηναϊκῆς συμμαχίας (477/6)⁴⁰ καὶ τὴν ἐπιστροφή τοῦ Πausανία στὸ Βυζάντιο (477/6)⁴¹. Ἀλλὰ ἡ διήγηση τοῦ Διόδωρου γιὰ τὸν Πausανία, ποὺ παρουσιάζει μεγάλη κενὰ σὲ σύγκριση μὲ τὴ διήγηση τοῦ Θουκυδίδη ἐπάνω στὸ ἴδιο θέμα (I, 94-95 καὶ 128-134), δὲν ἀναφέρει οὔτε τὴν ἀνάκληση τοῦ Πausανία ἀπὸ τὸ Βυζάντιο οὔτε τὴν ἐπιστροφή του ἐκεῖ. Ἐπομένως τὸ σπουδαιότερο γεγονός τῆς διηγήσεως τοῦ Διόδωρου, ἐξ αἰτίας τοῦ ὁποῦ ὁ ἱστορικὸς τοποθετεῖ τὴ θεματικὴ ἐνότητα γιὰ τὸν Πausανία στὸ ἔτος 477/6, εἶναι, κατὰ τὸν Beloch, ἡ ἴδρυση τῆς Ἀθηναϊκῆς συμμαχίας, ποὺ περιλαμβάνεται μέσα στὴ διήγηση γιὰ τὸν Πausανία (XI, 44,5). Μὲ βάση αὐτὸ τὸ σπουδαιότερο γεγονός, ὁ Beloch χρονολογεῖ τὴν ἐκστρατεία στὴν Κύπρο ἐπὶ ἄρχοντος Ξανθίππου (479/8)⁴² καὶ τὴν κατάληψη τοῦ Βυζαντίου ἐπὶ ἄρχοντος Τιμοσθένους (478/7)⁴³. Σύμφωνα μὲ τὴν ὑπόθεσή μου, ὁ Διόδωρος τοποθετεῖ στὸ ἔτος 477/6 τὴν ἐνότητα γιὰ τὸν Πausανία, γιὰτὶ σ' αὐτὸ τὸ ἔτος χρονολογεῖται τὸ πρῶτο γεγονός αὐτῆς τῆς ἐνότητας, δηλ. ἡ ἐκστρατεία τοῦ Πausανία στὴν Κύπρο. Γενικὰ οἱ νεώτεροι ἱστορικοὶ χρονολογοῦν τὴν ἐκστρατεία τῆς Κύπρου εἴτε στὸ τέλος τοῦ 479/8 (ἄρχων Ξανθίππος) εἴτε στὴν ἀρχὴ τοῦ 478/7 (ἄρχων Τιμοσθένης) καὶ ἀπορρίπτουν τὴ χρονολογία τοῦ Διόδωρου (477/6, ἄρχων Ἀδειμάντος). Καὶ αὐτὸ γιὰτὶ δέχονται τὴ μαρτυρία τοῦ Ἀριστοτέλη (*Ἀθην. Πολ.* 23,5), ποὺ χρονολογεῖ τὴν ἴδρυση τῆς Ἀθηναϊκῆς συμμαχίας στὸ 478/7 (ἐπὶ Τιμοσθένους)⁴⁴ καὶ ὄχι τοῦ Διόδωρου (IX, 47), ποὺ τοποθετεῖ τὸ ἴδιο γεγονός ἕνα χρόνο ἀργότερα. Καθὼς οἱ ἐκστρατείες

39. Beloch, Gr. Gesch.², II₁, σ. 61.

40. Ὀπ. παρ., II₁, σ. 63.

41. Ὀπ. παρ., II₁, σ. 66 καὶ II₂, σ. 186.

42. Ὀπ. παρ., II₁, σ. 60 καὶ II₂, σ. 182.

43. Ὀπ. παρ., II₁, σ. 61 καὶ II₂, σ. 182.

44. Ὀπ. παρ., II₁, σ. 61 καὶ II₂, σ. 182.

στήν Κύπρο και στο Βυζάντιο είναι προγενέστερες από την ίδρυση της Α' Ἀθηναϊκῆς συμμαχίας, θά πρέπει σύμφωνα με τὸν Ἀριστοτέλη νὰ χρονολογηθοῦν στὰ ἔτη 479/8 ἢ 478/7. Πάντως ἡ διαφορά ἐνὸς ἔτους στὴ χρονολογία τοῦ ἴδιου γεγονότος ἀπὸ τὸν Διόδωρο καὶ τὸν Ἀριστοτέλη δείχνει ὅτι μεταχειρίστηκαν δύο διαφορετικὲς πηγές, δύο διαφορετικὲς Ἀτιθίδες⁴⁵.

Ἡ χρονολογία αὐτὴ, ποὺ στηρίζεται στὴ μαρτυρία τοῦ Ἀριστοτέλη, φαίνεται νὰ ἐνισχύεται ἔμμεσα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Πausanίας ἔμεινε συνολικὰ στὸ Βυζάντιο ἑπτὰ χρόνια (478-471) καὶ ὅτι δὲν ὑπάρχει καμιά ἄλλη πληροφορία — ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη (Ἀθην. Πολ. 23,5) — γιὰ τὴ χρονολογία τῆς ἰδρύσεως τῆς Ἀθηναϊκῆς συμμαχίας⁴⁶. Μέσα σὲ αὐτὴ τὴν ἑπταετία τοποθετεῖται ἡ πρώτη ἀνάκληση τοῦ Πausanία στὴ Σπάρτη (Θουκ. I, 95, 1-5· 128,3) καὶ ἡ σχεδὸν σύγχρονη ἀνάληψη τῆς ἀρχηγίας τῶν συμμάχων ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους. Εἶναι λοιπὸν δυνατὸ νὰ ὑποτεθῆ ὅτι τόσο ἡ ἀλλαγὴ στὴν ἀρχηγία τῶν συμμάχων καὶ ἡ ἀνάκληση τοῦ Πausanία ὅσο καὶ ἡ ὀργάνωση τῆς συμμαχίας ἔγιναν λίγο ἀργότερα ἀπὸ ὅ,τι μαρτυρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης. Ἄλλωστε μετὰ τὴν τοποθέτηση τῆς καταλήψεως τοῦ Βυζαντίου στὸ 471 καὶ τῆς Ἡρόνος στὰ 470/69⁴⁷, ἡ περίοδος 478-471 παρουσιάζεται κενὴ ἀπὸ γεγονότα.

45. Ἴσως ἀκολουθεῖ ὁ Ἀριστοτέλης τὸν σύγχρονό του Ἀνδροτίωνα (Fr Gr Hist 324). Βλ. G. Mathieu καὶ B. Haussoullier, *Aristote, Constitution d' Athènes*, Παρίσι (CUF) 1922, σ. V. Τὴ στενὴ σχέση ἀνάμεσα στοὺς δύο συγγραφεῖς δείχνει ἴσως τὸ ἀπόσπασμα Fr Gr Hist 324 F 35.

46. Ἡ διάρκεια τῶν ἑπτὰ ἐτῶν γιὰ τὴ διαμονὴ τοῦ Πausanία στὸ Βυζάντιο μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν Ἰουστίνου IX, 1,3: *haec namque urbs* (δηλ. τὸ Βυζάντιο) *condita primo a Pausania, rege Spartanorum, et per septem annos possessa fuit*. Οἱ νεώτεροι ἱστορικοὶ γενικὰ δυσπιστοῦσαν σ' αὐτὴ τὴ μαρτυρία, ἀλλὰ τὴν ἀποψη αὐτὴ εἶχαν δεχτῆ μεταξὺ ἄλλων οἱ K. J. Beloch, *Gr. Gesch.*², II 2, σ. 187-188 καὶ Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*⁵, IV, 1, *Στουτγάρδη* 1954, σ. 486. Ὁ C. F. Lehmann-Haupt, *Pausanias Heros - Ktistes von Byzanz*, *Klio*, 17, 1921, σ. 59-73, συνδυάζοντας τὸ χωρίο αὐτὸ τοῦ Ἰουστίνου μετὰ τὸν Ἡρόδοτο, VI 33, 2, ποὺ μαρτυρεῖ ὅτι τὸ 494 *Βυζάντιοι μὲν νῦν καὶ οἱ πέρηθε Καληδόριοι οὐδ' ἐπέμειναν ἐπιπλέοντας τοὺς Φοίνικας, ἀλλ' οἶχοντο ἀπολιπόντες τὴν σφετέρην ἔσω ἐς τὸν Εὐξεινον ὄντον, καὶ ἐθαύτα πόλιν Μεσαμβρίην οἰκησαν, ἀπέδειξε ἔτσι ὅτι πραγματικὰ ὁ Πausanίας ἰδρυσε ξανά τὸ Βυζάντιο (*haec urbs condita fuit*). Ἐπομένως τὸ κείμενο δὲν εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ διόρθωση, ὅπως π.χ. πρότεινε ὁ Max Duncker, *Gesch. des Altertums*, VIII, σ. 142, καὶ εἶναι ἀξιόπιστο. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ὑποστήριξε τελευταῖα ὁ Ch. W. Fornara, *Some Aspects of the Career of Pausanias of Sparta*, *Historia*, 15, 1966, σ. 267-271. Ἄλλὰ ἀκόμα πρόσφατα ὁ H. Bengtson, *Griechische Geschichte*⁴, Μόναχο 1969, σ. 191, δέχεται ὅτι ὁ Πausanίας, μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὸ Βυζάντιο, ἔμεινε ἐκεῖ ἀκόμη λίγο χρόνο ὡς τὸ 476: *noch eine Kurze Zeit* (wohl bis 476).*

47. J. D. Smaert, *ὄπ. παρ.*, σ. 136-8 καὶ πῶς κάτω, σ. 427.

Ἄλλὰ εἶναι δυνατόν νά ὑπάρχη καί ἄλλη ἐξήγηση τῆς διαφορᾶς χρονολογίας ἀνάμεσα στόν Διόδωρο καί τόν Ἀριστοτέλη, ἐξήγηση μάλιστα πού δέν μπορούμε νά ἀγνοήσουμε, ἀκριβῶς γιατί δέν εἶναι σύμφωνη μέ τήν ἄποψη πού διατύπωσα παραπάνω, ὅτι δηλ. ὁ Διόδωρος χρονολογοῦσε ὅλα τά γεγονότα μέ τή χρονολογία τοῦ πρώτου γεγονότος τῆς θεματικῆς του ἐνότητας.

Εἶδαμε ὅτι ὁ Διόδωρος τοποθετεῖ τήν ἴδρυση τῆς Ἀθηναϊκῆς συμμαχίας στό ἴδιο ἔτος μέ τή διήγηση γιά τόν Πausανία (ἀπό τήν ἐκστρατεία στήν Κύπρο ὡς τὸ θάνατό του) καί μάλιστα στό τέλος τῆς ἐνότητας γιά τόν Πausανία — μέ μιὰ σαφῆ ἀναφορὰ στό μέσο τῆς ἐνότητας (XI, 44,6). Ἀκολουθεῖ ἔτσι τή γνώμη τῶν ἀρχαίων ἱστορικῶν πού πιστεύουν ὅτι ἡ ἴδρυση τῆς Ἀθηναϊκῆς συμμαχίας εἶναι συνέπεια τῆς κακῆς συμπεριφορᾶς τοῦ Πausανία πρὸς τοὺς συμμαχοῦς (Θουκ. I, 95). Ἄλλωστε ὁ Θουκυδίδης μαρτυρεῖ ρητὰ ὅτι τὰ δύο γεγονότα, ἡ ἀνάκληση τοῦ Πausανία καί τὸ πέρασμα πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, ἦταν δύο σχεδὸν σύγχρονα γεγονότα⁴⁸. Ἡ τοποθέτηση βέβαια τῆς διηγήσεως γιά τήν ἴδρυση τῆς συμμαχίας (XI, 46,4-47) μετὰ τή θεματικὴ ἐνότητα γιά τόν Πausανία (XI, 44-46,3) δέν εἶναι ὀρθὴ χρονολογικά, γιατί ὁ θάνατος τοῦ Πausανία, πού εἶναι τὸ τελευταῖο γεγονός τῆς ἐνότητας, ἀνήκει στὰ ἔτη 467-465 π.Χ.⁴⁹, ἐνῶ ἡ συμμαχία τοποθετεῖται, ὅπως εἶδαμε, στό 478/7 (ἢ ἴσως στό 477/6). Τὸ γεγονός αὐτὸ θὰ ἔπρεπε νά εἶχε ἐνταχθῆ ἀκριβῶς στή συνέχεια τοῦ XI, 44,5, ὅπου γίνεται σαφῆς μνεῖα τῆς μεταστάσεως τῶν συμμαχῶν πρὸς τὸ μέρος τῶν Ἀθηναίων χάρη στή συνετὴ πολιτικὴ τοῦ Ἀριστείδη. Θὰ μπορούσε μάλιστα νά θεωρηθῆ ἡ διήγηση τοῦ θανάτου τοῦ Πausανία (XI, 45-46,3) σὰν ἓνα ξένο σῶμα πού προστέθηκε λίγο ἢ πολὺ ἀδέξια ἀπὸ τόν Διόδωρο στήν κύρια διήγησή του καί ὅτι τὸ XI, 44,5 πρέπει νά συνάπτεται ἄμεσα μέ τὸ XI, 46,4-47⁵⁰.

Ἡ παρατήρηση αὐτὴ μέ ὀδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι εἶναι πραγματικά δυνατό ὁ συμπληρῆς Διόδωρος, στήν ἐπιθυμία του νά παρουσιάσῃ τὴ διήγησή του κατὰ ἔτη, διατηρώντας ὁμως τὴ θεματικὴ διάταξη τῆς πηγῆς του, νά μὴν ἔχη σεβαστῆ τὴ χρονολογικὴ παράδοση τῆς Ἀιθίδας, ἀλλὰ νά ἔχη ἐδῶ ὑποτάξει ἀυθαίρετα τὰ γεγονότα στό χρονολογικὸ του σχῆμα. Εἶναι λοιπὸν δύσκολο ὕστερα ἀπὸ ὅλα αὐτὰ νά φθάσουμε σὲ ἓνα βέβαιο συμπέρασμα στήν περίπτωση τοῦ Πausανία, ἀν δηλ. τὸ πρῶτο γεγονός, ἡ ἐκστρατεία στήν Κύπρο, ὠδήγησε τόν Διόδωρο νά

48. Θουκ. I, 95,4: *ξυνέβη τε αὐτῷ καλεῖσθαι τε ἅμα καί τοὺς ξυμμάχους τῷ ἐκείνου ἔχθει παρ' Ἀθηναίους μετατάξασθαι πλὴν τῶν ἀπὸ Πελοποννήσου στρατιωτῶν.*

49. Γιά τὸ θάνατο τοῦ Πausανία βλ. παρακάτω, σ. 425, σημ. 55.

50. Μιὰ παρόμοια παρατήρηση ἔχει κάνει ὁ Kolbe. Βλ. σχετικὰ παρακάτω, σ. 430 καί σημ. 74.

τοποθετήση τῆ θεματικῆ ἐνότητα γιὰ τὸν Πausανία στὸ ἔτος τοῦ Ἀδειμάντου, 477/6. Ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ Διόδωρος μεταχειρίζεται μιὰ ἱστορικὴ πηγὴ πού χρονολογεῖ τὴν τείχιση τοῦ Πειραιᾶ, τὴν ἐκστρατεία τοῦ Πausανία στὴν Κύπρο καὶ στὸ Βυζάντιο καὶ τὴν ἴδρυσή τῆς Ἀθηναϊκῆς συμμαχίας στὸ 477/6 παραμένει πάντως πιθανή⁵¹. Ἐκινώντας ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Πausανία, θὰ τοποθέτησε ὁ Διόδωρος ὀλόκληρη τὴ σχετικὴ θεματικὴ ἐνότητα. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὶς δύο περιπτώσεις πού ἐξετάζω πῶς κάτω.

β) Ὁ Διόδωρος (XI, 54-59) διηγεῖται στὸ ἔτος 471/0 (ἐπὶ ἄρχοντος Πραξιέργου) τὴν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ Θεμιστοκλῆ ὡς τὴν πτώση του καὶ τὸ θάνατό του. Ἐπίσης στὸ ἴδιο ἔτος δίνει ὁ Διόδωρος πάρα πολὺ σύντομα καὶ δύο ἄλλα γεγονότα: τὸ συνοικισμό τῆς Ἡλίδος (ἐνάμισιο στίχο στὴν ἀρχὴ τοῦ XI, 54,1) καὶ τὴν ἴδρυσή τῆς Πυξοῦντος ἀπὸ τὸν Μίκυθο, τὸν τύραννο τοῦ Ρηγίου καὶ τῆς Ζάγκλης (δύο στίχοι στὸ τέλος τοῦ XI, 59,2). Ἡ συντομία αὐτῶν τῶν πληροφοριῶν δείχνει ἴσως ὅτι προέρχονται ἀπὸ ἀναγραφές τοπικῶν Χρονικῶν. Στὴ θεματικὴ ἐνότητα γιὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ Θεμιστοκλῆ περιλαμβάνονται: μιὰ πρώτη δίκη τοῦ Θεμιστοκλῆ στὴν Ἀθήνα, πού δὲν μαρτυρεῖται ἀπὸ καμιά ἄλλη ἀρχαία πηγὴ καὶ πού τελείωσε μὲ τὴν ἀπαλλαγὴ του, ὁ ὀστρακισμός του, ἡ διαμονὴ του στὸ Ἄργος, οἱ νέες κατηγορίες τῶν Σπαρτιατῶν ἐναντίον τοῦ Θεμιστοκλῆ, ἡ ἄρνηση τοῦ τελευταίου νὰ δικαστῆ ἀπὸ τὸ κοινὸ συνέδριο τῶν Ἑλλήνων⁵², ἡ φυγὴ τοῦ Θεμιστοκλῆ ἀπὸ τὸ Ἄργος καὶ ἡ ἀναζήτησή ἀσύλου στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀδμήτου, τοῦ βασιλέως τῶν Μολοσσῶν, ἡ φυγὴ του ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Ἀσία, ὅπου φιλοξενήθηκε ἀπὸ κάποιον Λυσιθεΐδη, φίλο τοῦ Ξέρξη, ἡ μετάβαση στὴν αὐλὴ τοῦ Ξέρξη, ἡ παραχώρησή ἀπὸ τὸν Ξέρξη⁵³ τῶν πόλεων γιὰ τὴ διατροφή του καὶ ὁ θά-

51. Τὶς περισσότερες φορές δὲν εἶναι δυνατό νὰ κριθῆ ἡ ἀκρίβεια καὶ ἡ ἀξία τῶν χρονολογικῶν πηγῶν τοῦ Διοδώρου. Βλ. καὶ παραπάνω, σ. 419-420.

52. Διόδωρος XI, 55, 4-6· Πλούταρχος, Θεμιστ. 23,6 (ἀνάγειν αὐτὸν κριθησόμενον ἐν τοῖς Ἑλλήσιν). Ὁ Θουκυδίδης (I, 135,2-138) δὲν ἀναφέρει τίποτα γι' αὐτὴ τὴ δίκη πού θὰ ἔπρεπε νὰ διεξαχθῆ στὸ κοινὸ συνέδριο τῶν Ἑλλήνων (πού ἦταν ἀσφαλῶς τὸ κεντρικὸ ὄργανο τῆς Ἑλληνικῆς συμμαχίας ἐναντίον τῶν Περσῶν), ἴσως ὁμως ἐνισχύει ἔμμεσα αὐτὴ τὴ μαρτυρία, γιὰτὶ ἀναφέρει ὅτι ἀπεσταλμένοι τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν Σπαρτιατῶν καταδίωξαν ἀπὸ κοινοῦ τὸν Θεμιστοκλῆ (Θουκ. I, 135,3), πράγμα πού θὰ ταίριαζε ἀν ἐνεργοῦσαν μὲ ἐντολὴ τοῦ συνεδρίου.

53. Πλουτ. Θεμιστ. 27: Θουκυδίδης (I, 137,3) μὲν οὖν καὶ Χάρων ὁ Λαμψακηνὸς (Fr Gr Hist 262 F 11) ἱστοροῦσι τεθνηκότος Ξέρξου πρὸς τὸν υἱὸν αὐτοῦ τῷ Θεμιστοκλεῖ γενέσθαι τὴν ἐντευξίν· Ἐφορος δὲ (70 F 190) καὶ Δειῶν (690 F 13) καὶ Κλειταρχος (137 F 33) καὶ Ἡρακλείδης (689 F 6) ἔτι δ' ἄλλοι πλείονες πρὸς αὐτὸν ἀφικέσθαι τὸν Ξέρξην· τοῖς δὲ χρονικοῖς δοκεῖ μᾶλλον ὁ Θουκυδίδης συμφέρεσθαι, καίτερον οὐδ' αὐτοῖς ἀτρέμα συνταττομένοις. Ἔτσι κατὰ τὸν Πλούταρχο οἱ ἀρ-

νατός του. Τὸ σύνολο τῆς διηγήσεως αὐτῆς, πού εἶναι πολὺ κατώτερο ἀπὸ τὶς ἀνάλογες διηγήσεις τοῦ Θουκυδίδη (I, 135, 2-138) καὶ τοῦ Πλουτάρχου (Θεμιστ. 22-32), περιέχει ἀρκετὲς ἀνεκδοτολογικὲς λεπτομέρειες, πού δὲν πρόκειται νὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ.

Οἱ περισσότεροι ἱστορικοὶ πιστεύουν ὅτι ὁ Διόδωρος τοποθετεῖ τὴ διήγηση αὐτὴ στὸ ἔτος τοῦ ὄστρακισμοῦ τοῦ Θεμιστοκλῆ, γιατί νομίζουν ὅτι αὐτὸ τὸ γεγονός εἶναι τὸ σπουδαιότερο τῆς θεματικῆς αὐτῆς ἐνότη-
τας⁵⁴. Ἀντιθετὰ ἀπὸ αὐτὴ τὴ σχεδὸν ὁμόφωνη γνώμη⁵⁵ πιστεύω ὅτι ὁ Διόδωρος χρονολογεῖ στὸ ἔτος 471/0 τὸ πρῶτο γεγονός τῆς θεματικῆς ἐ-
νότητας, δηλ. τὴν π ρ ὶ τ ῆ δ ῖ κ ῆ τοῦ Θεμιστοκλῆ στὴν Ἀθήνα⁵⁶ καὶ κατὰ

χαῖοι ἱστορικοὶ ἦταν διχασμένοι γιὰ τὸ χρόνο τῆς ἀφίξεως τοῦ Θεμιστοκλῆ στὴ βασι-
λικὴ αὐλὴ τῆς Περσίας. Ἄλλὰ εἶναι γενικὰ δεκτὸ ἀπὸ τοὺς νεότερους ὅτι οἱ παλαιό-
τεροι ἱστορικοὶ, ὁ Θουκυδίδης καὶ ὁ Χάρων ὁ Λαμφακηνός, ὀρθὰ ἀναφέρουν ὅτι ὁ Θεμι-
στοκλῆς πῆγε στὰ Σούσα στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀρταξέρξη, δηλ. μετὰ τὸ 465. Γιὰ τὴν
ἐρμηνεία αὐτοῦ τοῦ χωρίου τοῦ Πλουτάρχου, βλ. R. Flacelière, Rev. Ét. Anc.,
55, 1953, σ. 11.

54. Βλ. π. χ. Beloch, ὅπ. παρ., II, σ. 192-3. M. Cary, Classical Re-
view, 36, 1922, σ. 161-2. Ὁ G. Glotz, Histoire Grecque, II, Παρίσι 1938,
σ. 123, τοποθετεῖ τὸν ὄστρακισμό στὸ 472/1, ὁ U. Wilcken, Gr. Gesch.⁹, Μόναχο
1962, σ. 147, στὸ 470, ὁ H. Bengtson, Gr. Gesch.⁴, σ. 197, στὸ 471.

55. Σπάνιοι εἶναι αὐτοὶ πού πίστευαν ὅτι στὸ 471/0 χρονολογεῖται ἓνα ἄλλο
γεγονός τῆς ζωῆς τοῦ Θεμιστοκλῆ: ἔτσι ὁ A. W. Gomme, ὅπ. παρ., I, σ. 401,
ἀντιμετώπιζε τὴ δυνατότητα ὅτι τὸ ἔτος αὐτὸ ἀναφέρεται σὲ ἄλλο γεγονός καὶ ὄχι
στὸν ὄστρακισμό (π. χ. στὴν ἀφίξή τοῦ Θεμιστοκλῆ στὴν Περσία). Πρβλ. R. J. Le-
nardon, The Chronology of Themistokles' Ostracism and Exile, Historia, 8,
1959, σ. 25, σημ. 12. Ὁ ἴδιος (ὅπ. παρ., σ. 24-28) μετὰ ἀπὸ ἐξαντλητικὴ ἐξέ-
ταση ὄλων τῶν σχετικῶν πηγῶν, τοποθέτησε τὴν πρώτη δίκη καὶ ἀθώωση τοῦ Θε-
μιστοκλῆ γύρω στὸ 476, τὸν ὄστρακισμό γύρω στὸ 474/3 καὶ τὴν καταδίκη, κατα-
δίωξη καὶ φυγὴ στὸ 471/0. Ἡ ἀποψη αὐτὴ εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ὑποστηριχθῇ σή-
μερα· γιατί ἡ καταδίκη τοῦ Θεμιστοκλῆ ἀκολούθησε τὸ θάνατο τοῦ Πausanία, πού
χρονολογεῖται τώρα ὅπωςδήποτε μετὰ τὸ 470, πιθανώτατα στὰ ἔτη 467-465. Βλ.
M. E. White, Some Agiad Dates: Pausanias and his Sons, JHS, 84, 1964, σ.
140-152 καὶ ἰδιαίτερα σ. 145-146. Πρβλ. καὶ H. Bengtson⁴, ὅπ. παρ., σ. 198 (467
π. Χ. ;). Οἱ ἀντιρρήσεις τοῦ P. J. Rhodes, Thucydides on Pausanias and The-
mistocles, Historia, 19, 1970, σ. 387-400, ἰδιαίτερα σ. 398-399, δὲν φαίνονται
ἀποφασιστικὲς ἐναντίον τῶν ἀπόψεων τῆς White. Ὁ Rhodes θὰ πρέπη μόνο νὰ ἔχη
δίκιο στὸ ὅτι ὁ Πausanίας θὰ ἦταν πάνω ἀπὸ 30 ἐτῶν στὴ μάχη τῶν Πλαταιῶν.

56. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ἀντιμετώπισε γιὰ μιὰ στιγμή ὁ Lenardon, ὅπ. παρ.,
σ. 24-25, ἀλλὰ τὴν ἀπέριψε ἀμέσως, γιατί θεωροῦσε πολὺ λίγο πιθανὸ ὅτι αὐτὴ ἡ
πρῶτη δίκη, πού δὲν εἶχε μεγάλη σημασία σὲ σύγκριση μὲ τὴ δεύτερη, θὰ μπο-
ροῦσε νὰ εἶναι χρονολογημένη. Ἐπίσης ὑποστήριξε ὅτι, μόνο ἐὰν ἡ πρώτη δίκη καὶ
ὁ ὄστρακισμός εἶχαν συμβῆ στὸ ἴδιο ἔτος, θὰ μπορούσε νὰ ἀναφέρεται ἡ πρώτη δίκη
στὸ 471/0, πού εἶναι μιὰ χρονολογία γιὰ ἓνα γεγονός τῆς ζωῆς τοῦ Θεμιστοκλῆ.
Καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἐπιχειρήματα — ἰδιαίτερα μάλιστα τὸ δεύτερο — δὲν πείθουν.

συνέπεια ὁ ὀστρακισμὸς τοῦ πρέπει νὰ ἔγινε μερικὰ χρόνια ἀργότερα. Ἴσως μάλιστα ὁ Διόδωρος νὰ ἔπλασε αὐτὴ τὴν πρώτη δίκη τοῦ Θεμιστοκλῆ (XI, 54,2-5) — γιὰ τὴν ὁποία ἀλλωστε, ὅπως εἶδαμε, εἶναι ἡ μόνη μας πηγὴ — γιὰ νὰ δηλώσῃ ἀκριβῶς ὅτι ὁ ὀστρακισμὸς, τοῦ ὁποίου ὁ Διόδωρος δὲν γνώριζε τὴν ἀκριβῆ χρονολογία, δὲν ἔγινε τὸ 471/0, ἀλλὰ ἀργότερα· αὐτὸ συνάγεται ἀπὸ τὴ διήγησιν τοῦ ἴδιου τοῦ Διοδώρου ποὺ ἀφήνει μὲ σαφήνεια νὰ ἐννοηθῇ ὅτι ἀνάμεσα στὴν πρώτη δίκη καὶ τὸν ὀστρακισμὸ τοῦ Θεμιστοκλῆ μεσολαβεῖ ἀρκετὸς χρόνος: οὐ μὴν ἀλλὰ κατηγορηθεὶς ὁ Θεμιστοκλῆς τότε μὲν ἀπέφυγε τὴν τῆς προδοσίας κρίσιν. διὸ καὶ τὸ μὲν πρῶτον μετὰ τὴν ἀπόλυσιν μέγας ἦν παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις· ἡγάπων γὰρ αὐτὸν ἐπὶ τοῖς πεπραγμένοις διαφερόντως οἱ πολῖται· μετὰ δὲ ταῦτα οἱ μὲν φοβηθέντες αὐτοῦ τὴν ὑπεροχὴν, οἱ δὲ φθονήσαντες τῇ δόξῃ τῶν μὲν εὐεργεσιῶν ἐπελάθοντο, τὴν δ' ἰσχὺν αὐτοῦ καὶ τὸ φρόνημα ταπεινοῦν ἔσπευδον. πρῶτον μὲν οὖν αὐτὸν ἐκ τῆς πόλεως μετέστησαν, τοῦτον τὸν ὀνομαζόμενον ὀστρακισμὸν ἐπαγαγόντες αὐτῷ... Νομίζω λοιπὸν ὅτι ὀλόκληρη ἡ ἔκθεσις τοῦ Διοδώρου ἐπιβάλλει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ὁ ὀστρακισμὸς τοῦ Θεμιστοκλῆ τοποθετεῖται μερικὰ χρόνια μετὰ τὸ 471/0⁵⁷.

γ) Ὁ Διόδωρος (XI, 60-62) διηγεῖται στὸ ἔτος 470/69 (ἐπὶ ἄρχοντος Δημοστίωνος) ὅλη τὴν πολεμικὴ δράσιν τοῦ Κίμωνος, ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία γιὰ τὴν κατάληψιν τῆς Ἡϊόνος ὡς τὴ ναυμαχία τοῦ Εὐρυμέδοντος⁵⁸. Φυσικὰ ὁ Beloch, ἐπειδὴ τὸ σημαντικώτερον γεγονός τῆς διηγήσεως αὐτῆς τοῦ Διοδώρου γιὰ τὸν Κίμωνα ἦταν ἡ ναυμαχία τοῦ Εὐρυμέδοντος, τοποθετοῦσε τὴ ναυμαχία αὐτὴ στὸ ἔτος 470/69⁵⁹. Κατὰ τὴ γνώμη μου τὸ μόνον γεγονός ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Διόδωρον στὸ ἔτος 470/69 εἶναι ἡ κατάληψιν τῆς Ἡϊόνος, τὸ πρῶτον δηλ. γεγονός αὐτῆς τῆς σειρᾶς. Ἡ χρονολογία αὐτὴ εἶχε γενικὰ ἀπορριφθῆ, γιὰτὶ οἱ νεώτεροι ἱστορικοὶ χρονολογοῦσαν τὴν κατάληψιν τῆς Ἡϊόνος στὸ 476/5, ἐπὶ ἄρχοντος Φαίδωνος⁶⁰, ποὺ ἔδινε ὁ σχολιαστὴς τοῦ Αἰσχίνου, *Περὶ παραπροσβείας*, 31. Ἡ

57. Ὁ ὀστρακισμὸς τοῦ Θεμιστοκλῆ δὲν μπορεῖ νὰ καθορισθῇ μὲ ἀκρίβεια: ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος εἶναι λιγώτερον ἢ περισσότερον προγενέστερος ἀπὸ τὸ θάνατον τοῦ Πausanias (467-465;): ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος θὰ τὸν θεωροῦσα — ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι προσωπικὴ μου ἀρκετὰ παρακινδυνευμένη ὑπόθεσις — μεταγενέστερον ἀπὸ τὴν νίκην τοῦ Κίμωνος στὸν Εὐρυμέδοντα (466;). Γιὰτὶ μόνον μετὰ τὴν νίκην τοῦ Εὐρυμέδοντος νομίζω ὅτι ἦταν δυνατὸ οἱ Ἀθηναῖοι νὰ προτιμήσουν νὰ ὀστρακίσουν τὸν Θεμιστοκλῆ ἀντὶ τοῦ Κίμωνος.

58. Μιὰ σύντομη ἐξέτασις τῆς διηγήσεως αὐτῆς δίνει καὶ ὁ A. von Mess, *RhM* 61, 1906, σ. 256.

59. *Griech. Gesch.*², II₂, σ. 181, 185.

60. Πρβλ. π. χ. G. Busolt, *Griech. Gesch.*², III₁, σ. 92 καὶ G. Glotz, *Histoire Grecque*, II, σ. 120. Πάντως θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι στὸν Αἰσχίνου II, 31, τὸ σχόλιον δὲν ἀναφέρεται στὴν κατάληψιν τῆς Ἡϊόνος ἀπὸ τὸν Κίμωνα, ἀλλὰ

συνέπεια ὁ ὀστρακισμὸς τοῦ πρέπει νὰ ἔγινε μερικὰ χρόνια ἀργότερα. Ἴσως μάλιστα ὁ Διόδωρος νὰ ἔπλασε αὐτὴ τὴν πρώτη δίκη τοῦ Θεμιστοκλῆ (XI, 54,2-5) — γιὰ τὴν ὁποία ἄλλωστε, ὅπως εἶδαμε, εἶναι ἡ μόνη μας πηγὴ — γιὰ νὰ δηλώσῃ ἀκριβῶς ὅτι ὁ ὀστρακισμὸς, τοῦ ὁποίου ὁ Διόδωρος δὲν γνῶριζε τὴν ἀκριβῆ χρονολογία, δὲν ἔγινε τὸ 471/0, ἀλλὰ ἀργότερα· αὐτὸ συνάγεται ἀπὸ τὴ διήγησιν τοῦ ἴδιου τοῦ Διοδώρου ποὺ ἀφήνει μὲ σαφήνεια νὰ ἐννοηθῆ ὅτι ἀνάμεσα στὴν πρώτη δίκη καὶ τὸν ὀστρακισμὸ τοῦ Θεμιστοκλῆ μεσολαβεῖ ἀρκετὸς χρόνος: οὐ μὴν ἀλλὰ κατηγορηθεὶς ὁ Θεμιστοκλῆς τότε μὲν ἀπέφυγε τὴν τῆς προδοσίας κρίσιν. διὸ καὶ τὸ μὲν πρῶτον μετὰ τὴν ἀπόλυσιν μέγας ἦν παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις: ἠγάπων γὰρ αὐτὸν ἐπὶ τοῖς πεπραγμένοις διαφερόντως οἱ πολῖται· μετὰ δὲ ταῦτα οἱ μὲν φοβηθέντες αὐτοῦ τὴν ὑπεροχὴν, οἱ δὲ φθονήσαντες τῇ δόξῃ τῶν μὲν εὐεργεσιῶν ἐπελάθοντο, τὴν δ' ἰσχὺν αὐτοῦ καὶ τὸ φρόνημα ταπεινοῦν ἔσπευδον. πρῶτον μὲν οὖν αὐτὸν ἐκ τῆς πόλεως μετέστησαν, τοῦτον τὸν ὀνομαζόμενον ὀστρακισμὸν ἐπαγαγόντες αὐτῶ... Νομίζω λοιπὸν ὅτι ὀλόκληρη ἡ ἔκθεσις τοῦ Διοδώρου ἐπιβάλλει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ὁ ὀστρακισμὸς τοῦ Θεμιστοκλῆ τοποθετεῖται μερικὰ χρόνια μετὰ τὸ 471/0⁵⁷.

γ) Ὁ Διόδωρος (XI, 60-62) διηγεῖται στὸ ἔτος 470/69 (ἐπὶ ἀρχοντος Δημοτίωνος) ὅλη τὴν πολεμικὴ δράσιν τοῦ Κίμωνος, ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία γιὰ τὴν κατάληψιν τῆς Ἡϊόνης ὡς τὴ ναυμαχία τοῦ Εὐρυμέδοντος⁵⁸. Φυσικὰ ὁ Beloch, ἐπειδὴ τὸ σημαντικώτερον γεγονός τῆς διηγήσεως αὐτῆς τοῦ Διοδώρου γιὰ τὸν Κίμωνα ἦταν ἡ ναυμαχία τοῦ Εὐρυμέδοντος, τοποθετοῦσε τὴ ναυμαχία αὐτὴ στὸ ἔτος 470/69⁵⁹. Κατὰ τὴ γνώμην μου τὸ μόνον γεγονός ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Διόδωρον στὸ ἔτος 470/69 εἶναι ἡ κατάληψιν τῆς Ἡϊόνης, τὸ πρῶτον δηλ. γεγονός αὐτῆς τῆς σειράς. Ἡ χρονολογία αὐτὴ εἶχε γενικὰ ἀπορριφθῆ, γιὰ τὴν οἱ νεώτεροι ἱστορικοὶ χρονολογοῦσαν τὴν κατάληψιν τῆς Ἡϊόνης στὸ 476/5, ἐπὶ ἀρχοντος Φαίδωνος⁶⁰, ποὺ ἔδινε ὁ σχολιαστὴς τοῦ Αἰσχίνου, *Περὶ παραπρῆσβείας*, 31. Ἡ

57. Ὁ ὀστρακισμὸς τοῦ Θεμιστοκλῆ δὲν μπορεῖ νὰ καθορισθῆ μὲ ἀκρίβεια: ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος εἶναι λιγώτερον ἢ περισσώτερον προγενέστερος ἀπὸ τὸ θάνατον τοῦ Πausanias (467-465); ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος θὰ τὸν θεωροῦσα — ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι προσωπικὴ μου ἀρκετὰ παρακινδυνευμένη ὑπόθεσις — μεταγενέστερον ἀπὸ τὴν νίκην τοῦ Κίμωνος στὸν Εὐρυμέδοντα (466;). Γιὰ τὴν μόνον μετὰ τὴν νίκην τοῦ Εὐρυμέδοντος νομίζω ὅτι ἦταν δυνατὸ οἱ Ἀθηναῖοι νὰ προτιμήσουν νὰ ὀστρακίσουν τὸν Θεμιστοκλῆ ἀντὶ τοῦ Κίμωνος.

58. Μιὰ σύντομη ἐξέτασις τῆς διηγήσεως αὐτῆς δίνει καὶ ὁ A. von Mess, *RhM* 61, 1906, σ. 256.

59. *Griech. Gesch.*², II₂, σ. 181, 185.

60. Πρβλ. π. χ. G. Busolt, *Griech. Gesch.*², III₁, σ. 92 καὶ G. Glotz, *Histoire Grecque*, II, σ. 120. Πάντως θὰ πρέπη νὰ σημειωθῆ ὅτι στὸν Αἰσχίνου II, 31, τὸ σὸχλίον δὲν ἀναφέρεται στὴν κατάληψιν τῆς Ἡϊόνης ἀπὸ τὸν Κίμωνα, ἀλλὰ

πληροφορία αὐτὴ εἶχε τὸ πλεονέκτημα νὰ συμφωνῆ ἐκ πρώτης ὄψεως μὲ τὴν ἀποψη ὅτι ὁ Κίμων προτοῦ καταλάβῃ τὴν Ἡϊόνα εἶχε διώξει τὸν Πausανία ἀπὸ τὸ Βυζάντιο (παραγνωρίζοντας τὴ μαρτυρία τοῦ Ἰουστίνου γιὰ μιὰ ἐπταετῆ παραμονὴ τοῦ Πausανία στὸ Βυζάντιο)⁶¹. Ἀλλὰ ἡ μελέτη τοῦ J. D. Smart ἀπέδειξε ὅτι ὁ ἄρχων Φαίδων, πού στὸ ἔτος του ἐγινε ἡ πρώτη καταστροφὴ τῶν Ἀθηναίων στὶς Ἐννέα Ὀδοὺς, δὲν εἶναι ὁ ἄρχων Φαίδων τοῦ 476/5 (Διοδώρος XI, 48,1· Διονύσιος Ἀλικαρνασσεὺς Ρωμ. Ἀρχ. IX, 18,1), ἀλλὰ ὁ ἄρχων Ἀφεφίων - Φαίδων τοῦ 469/8 (Διοδώρος XI, 63,1)⁶². Ὁ σχολιαστὴς τοῦ Αἰσχίνη, *Περὶ παραπροσεβίας*, 31 γράφει: τὸ πρῶτον μὲν Λυσιστράτου καὶ Λυκούργου καὶ Κρατίνου στρατευόντων ἐπ' Ἡϊόνα τὴν ἐπὶ Στρομόνι διεφθάρσαν ὑπὸ Θρακῶν, εἰληφότες Ἡϊόνα, ἐπὶ ἀρχοντος Ἀθήνησι Φαίδωνος. Ἡ ὑπόθεσις ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντα ἔχει ἐδῶ ἀλλοιωθῆ⁶³ εἶναι ἴσως δυνατὴ, δὲν εἶναι ὅμως ἡ πιὸ πιθανὴ ἐξήγησις^{63α}. Ὡπως πειστικὰ ἐξηγεῖ ὁ Smart, ἡ καταστροφὴ αὐτῆ τῶν Ἀθηναίων τὸ 469/8, προϋποθέτει ὅτι εἶχε προηγηθῆ ἡ κατάληψις τῆς Ἡϊόνος νωρίτερα ἀπὸ τὸν Κίμωνα. Καὶ ἀκριβῶς αὐτὴ τὴν κατάληψις ἀπὸ τὸν Κίμωνα βεβαιώνει ἡ χρονολογία τοῦ Διοδώρου (470/69), πού μὲ τὴ σειρά τῆς ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ σχολιαστὴ τοῦ Αἰσχίνη. Ἐπὶ πλέον ἐπιβεβαιώνεται ἔμμεσα ἡ διάρκεια τῶν ἐπτὰ ἐτῶν γιὰ τὴ διαμονὴ τοῦ Πausανία στὸ Βυζάντιο καὶ ἡ χρονολογία τοῦ 472/1 γιὰ τὴν κατάληψις τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους.

Ἔτσι σ' αὐτὴ τὴν τρίτη περίπτωσις δικαιώνεται ἡ ἀποψή μου ὅτι ὁ Διοδώρος ἢ ἡ πηγὴ του τοποθετεῖ σὲ ἓνα ἔτος μιὰ θεματικὴ ἐνότητα τῆς ὁποίας τὸ πρῶτο χρονολογικὰ — καὶ ὄχι τὸ σπουδαιότερο γεγονός, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Beloch — ἀνήκει σ' αὐτὸ τὸ ἔτος. Αὐτὴ λοιπὸν εἶναι μιὰ μέθοδος κατατάξεως τῶν γεγονότων τοῦ Διοδώρου. Ἀσφαλῶς ὅμως δὲν εἶναι ἡ μόνη⁶⁴.

στὴν καταστροφὴ πού ἀκολούθησε λίγο ἀργότερα (ἐπὶ Φαίδωνος ἄρχοντος 476/5 ἢ Ἀφεφίωνος - Φαίδωνος 469/8). Ἐπομένως ἡ κατάληψις τῆς Ἡϊόνος ἀπὸ τὸν Κίμωνα, ἐὰν ἡ καταστροφὴ ἐγινε τὸ 476/5, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε συντελεστῆ νωρίτερα (477/6 ἢ 478/7) — πράγμα λίγο δύσκολο.

61. Βλ. παραπάνω, σ. 422, σημ. 46.

62. J. D. Smart, *Kimon's Capture of Eion*, *Journ. of Hellen. Stud.*, 87, 1967, σ. 136 καὶ 138, σημ. 2. Βλ. παρακάτω, σ. 432 κέ., ὅπου διεξοδικὰ ἐξετάζω τὸ θέμα τῆς συγχύσεως τῶν δύο ἀρχόντων.

63. Στὸ ἴδιο σχόλιο τοῦ Αἰσχίνη ἔχει ἀλλοιωθῆ τὸ ὄνομα ἐνὸς ἄλλου ἄρχοντα — τοῦ Λυσανία (466-5) ἢ πιθανώτερα τοῦ Λυσιθέου (465/4) — σὲ Λυσικράτους. Καὶ αὐτὸ εἶναι ἐνδεικτικὸ ἴσως πόσο λίγο πιστὸ εἶναι τὸ σχόλιο στὴν παράδοσις τῶν κυρίων ὀνομάτων.

63α. Βλ. παρακάτω, σ. 434-436.

64. Βλ. παρακάτω, σ. 430.

2) "Όπως είδαμε⁶⁵, ο Beloch υποστήριζε επίσης ότι σε τελευταία ανάλυση οι χρονολογίες του Διοδώρου ανάγονται σε μιὰ Ἀθίδα. Ἀντίθετα ὁ W. Kolbe⁶⁶ πίστευε ότι αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ υποστηριχθῆ μόνο ἐφόσον οἱ χρονολογίες τοῦ Διοδώρου συμφωνοῦν μὲ τις χρονολογίες, ποὺ ἔχουν παραδοθῆ ἀπὸ τοὺς Ἀθιδογράφους. Βασικὴ μου ἀντίρρηση στὴν ἀποψη τοῦ Kolbe εἶναι ὅτι, γιὰ νὰ εἶναι ἀποφασιστικὸ τὸ συμπέρασμα ποὺ θὰ προέλθῃ ἀπὸ τὴ σύγκριση τῶν χρονολογιῶν τοῦ Διοδώρου καὶ τῆς ἀθιδογραφικῆς ἢ χρονογραφικῆς παραδόσεως, θὰ πρέπει νὰ εἴμαστε βέβαιοι ὅτι ἡ παράδοση αὐτὴ ἦταν ἐνιαία χρονολογικά, δηλ. ὅτι ὅλοι οἱ Ἀθιδογράφοι εἶχαν δεχθῆ τις ἴδιες χρονολογίες. Ἀλλοιῶτα οἱ διαφορὲς ποὺ θὰ προέκυπταν ἀπὸ τὴ σύγκριση τῶν χρονολογιῶν τοῦ Διοδώρου καὶ τῆς ἀθιδογραφικῆς παραδόσεως δὲν ἔχουν ἀποδεικτικὴ σημασία. Καὶ ἐπειδὴ πιστεύω ὅτι οἱ χρονολογίες τῶν Ἀθιδογράφων καὶ χρονογράφων δὲν συμπίπτουν μεταξὺ τους⁶⁷, δὲν νομίζω ὅτι τὸ συμπέρασμα τοῦ Kolbe εἶναι πειστικὸ. Εἶναι ὥστόσο σκόπιμο νὰ παρακολουθήσουμε τὸν Kolbe στὴ σύγκρισή του, παρὰ τὴ βασικὴ αὐτὴ ἐπιφύλαξη, γιατί ἔτσι θὰ δοῦμε ὅτι ἡ μέθοδος αὐτὴ δὲν ὀδηγεῖ τουλάχιστο σήμερα στὸ συμπέρασμα ποὺ ὁ ἴδιος διατύπωσε. Σημειώνει ὁ Kolbe ὅτι ἀπὸ τις ἑνδεκα χρονολογίες, ποὺ παραδίδουν οἱ Ἀθίδες, τέσσερις συμφωνοῦν μὲ τὸν Διόδωρο, τρεῖς δὲν συμφωνοῦν καὶ τέσσερις δὲν ὑπάρχουν στὸν Διόδωρο.

Ἀσφαλῶς δὲν ἔχουμε νὰ προσθέσουμε τίποτα γιὰ τις περιπτώσεις ποὺ ὑπάρχει συμφωνία, ὅπως καὶ γιὰ τις περιπτώσεις στὶς ὁποῖες δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ σύγκριση, ἐπειδὴ δὲν ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Διόδωρο⁶⁸.

65. Βλ. παραπάνω, σ. 419 καὶ σημ. 34.

66. Kolbe, ὅπ. παρ., σ. 246.

67. Ἦδη στὴν ἀρχαιότητα προτείνονταν πολλὲς χρονολογίες γιὰ διάφορα γεγονότα· ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ μερικὰ παραδείγματα: γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Κλέωνος (Ἀρχ. Σχολ. Ἀριστ. Νεφελ. 849 = Fr Gr Hist Ἀνδροτίων 324 F 40), γιὰ τὴ στρατηγία τοῦ Λάχης (Fr Gr Hist Φιλόχορος 328 F 127 καὶ Δημήτριος 228 F 1-3), γιὰ τὴ διάρκεια ζωῆς τοῦ Εὐριπίδῃ (Fr Gr Hist Ἐρατοσθένης 241 F 12 καὶ Φιλόχορος 328 F 220), γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Εὐριπίδῃ (Διόδ. XIII, 103,5 = Fr Gr Hist Ἐρατοσθένης 244 T 6 (1) = F 35), γιὰ τὸν ὀστρακισμὸ ἢ τὴ φυγὴ τοῦ Θεμιστοκλῆ (ὄλες οἱ παραπομπὲς στὸν R. J. Lenardon, Hist, 8, 1959, σ. 27 καὶ σημ. 27), γιὰ τὴν ἀρξίση τοῦ Θεμιστοκλῆ στὴν Περσία (βλ. παραπάνω σ. 424, σημ. 53).

68. Ὁ Kolbe ἐκπλήσσεται γιὰ τὴν παράλειψη τῶν γεγονότων αὐτῶν ἀπὸ τὸν Διόδωρο (ἴδρυση τῆς ἀποικίας τῶν Ἐννεὰ Ὀδῶν 464/3(;) - παραχώρηση στοὺς Ζευγίτες τοῦ δικαιώματος νὰ κληρώνονται στὰ ἀξιώματα τῶν ἐννεὰ ἀρχόντων 457/6 - δημιουργία τῶν κατὰ δῆμους δικαστῶν 453/2 - ψήφισμα τοῦ νόμου γιὰ τὰ πολιτικὰ δικαιώματα 431/0), γιατί τὰ θεωροῦσε σημαντικὰ. Ἀλλὰ τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ τὰ γεγονότα ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Διόδωρο (IX, 70,5 - βλ. παραπάνω σημ. 10) καὶ τὰ τρία ἄλλα, ποὺ πραγματικὰ δὲν ἀναφέρονται, ἔχουν σχέση μὲ τὴν ἱστορία τοῦ Ἀθηναϊκοῦ πολιτεύματος, μὲ τὴν ὁποία δὲν ἀσχολεῖται ὁ Διόδωρος.

Ἔτσι θὰ περιοριστῶ νὰ ἐξετάσω τὶς τρεῖς περιπτώσεις στὶς ὁποῖες ὑπάρχει ἀσυμφωνία. Ὁ Διόδωρος τοποθετεῖ α) τὴν ἴδρυση τῆς Ἀθηναϊκῆς συμμαχίας στὸ 477/6 (XI, 46,4-47), ἐνῶ ἡ Ἀθίδα στὸ 478/7 (Ἀριστοτ. Ἀθην. Πολ. 23,5), β) τὴν κατάληψη τῆς Ἡϊόνας ἀπὸ τὸν Κίμωνα στὸ 470/69 (XI, 60,2), ἐνῶ ἡ Ἀθίδα στὸ 476/5 (σχολ. Αἰσχ. II, 31), γ) τὴν ἀφαίρεση τῶν πολιτικῶν ἐξουσιῶν ἀπὸ τὸν Ἄρειο Πάγο στὸ 460/59 (XI, 77,6), ἐνῶ ἡ Ἀθίδα στὸ 462/1 (Ἀριστοτ. Ἀθην. Πολ., 25,2).

Ἀκριβῶς τὰ δύο πρῶτα θέματα ἐξέτασα ἤδη πιὸ πάνω. Γιὰ τὴν ἴδρυση τῆς Ἀθηναϊκῆς συμμαχίας, μολονότι δέχθηκα σὰν πιθανώτερη ὑπόθεση τὴ χρησιμοποίηση δύο διαφορετικῶν Ἀθιδῶν ἀπὸ τὸν Διόδωρο καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, δὲν ἀπέκλεισα ὡστόσο τὴ δυνατότητα μιᾶς κάπως αὐθαίρετης χρονολογικῆς διατάξεως τῶν γεγονότων ἀπὸ τὸν Διόδωρο⁶⁹. Γιὰ τὴν κατάληψη τῆς Ἡϊόνας ἀπὸ τὸν Κίμωνα ὑπογράμμισα ὅτι, μετὰ τὴ χρονολογία πού προτείνει ὁ Smart, ἡ συμφωνία τοῦ Διοδώρου μὲ τὴν Ἀθιδογραφικὴ παράδοση γίνεται φανερή⁷⁰. Μένει λοιπὸν γιὰ ἐξέταση τὸ τρίτο θέμα, ἡ διαφορὰ στὴ χρονολογικὴ παράδοση γιὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν πολιτικῶν ἐξουσιῶν ἀπὸ τὸν Ἄρειο Πάγο. Γιὰ τὸ γεγονὸς αὐτὸ γενικὰ οἱ ἱστορικοὶ δέχονται τὴ χρονολογία πού παραδίδει ὁ Ἀριστοτέλης. Ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ πολιτικὴ μεταρρύθμιση στὴν Ἀθήνα ἔγινε κατὰ τὸν τρίτο Μεσσηνιακὸ πόλεμο (εἰδικώτερα κατὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Κίμωνος στὴν Ἰθώμη) καὶ ὅτι ὁ πόλεμος αὐτὸς ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα χρονολογικὰ προβλήματα τῆς Πεντηκονταετίας. Ἔτσι δὲν ἀποκλείεται καὶ ἡ χρονολογία τῆς ἐκστρατείας τοῦ Κίμωνος νὰ μεταβληθῇ. Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὸ χρονολογικὸ πρόβλημα στὴν οὐσία του, σχετικὰ μὲ τὴ χρονολογία τοῦ Διοδώρου ὑπάρχουν δύο δυνατότητες: εἴτε ὁ Διόδωρος ἀκολούθησε μιὰ διαφορετικὴ ἀθιδογραφικὴ χρονολογία ἀπὸ τὴν ἀθιδογραφικὴ χρονολογία τοῦ Ἀριστοτέλη⁷¹, εἴτε τακτοποίησε τὰ γεγονότα στὰ ἔτη χωρὶς ἀκρίβεια, χωρὶς νὰ σεβαστῇ τὴ χρονολογικὴ παράδοση, γιὰτὶ ἐπιδίωκε νὰ μὴν ἀφήσῃ ἔτη χωρὶς γεγονότα. Γιὰτὶ ἀσφαλῶς ὁ Διόδωρος καὶ οἱ πρὶν ἀπ' αὐτὸν ἱστορικοὶ - χρονολογῶντες, πού ἔχουν τὸ σύστημα νὰ τοποθετοῦν τὰ γεγονότα σὲ κάθε χρόνο, εἶναι αἰχμάλωτοι τοῦ χρονολογικοῦ εἴδους, ὑποφέρουν δηλ. ἀπὸ ἓνα φόβο γιὰ τὸ κενὸ (*horror vacui*) καὶ ἐπιδιώκουν νὰ γεμίσουν ὅλα τὰ ἔτη μὲ γεγονότα⁷². Σημειῶνω ὅτι δὲν ὑπάρχει οὔτε ἓνας χρόνος στὸν Διόδωρο χωρὶς ἓνα τουλάχιστον γεγονός.

69. Βλ. παραπάνω, σ. 423-424.

70. Βλ. παραπάνω, σ. 426-427.

71. Βλ. παραπάνω, σ. 428, σημ. 67.

72. Ἴσως ἐπειδὴ τὸ ἔτος 471/0 ἦταν κενό, ὁ Διόδωρος — ἢ ἡ πηγὴ του — τοποθέτησε σ' αὐτὸ τὸ ἔτος τὴ διήγηση γιὰ τὸν Θεμιστοκλῆ καὶ ἔτσι ἀναγκάστηκε, ἴσως

Ἐπίσης ὁ Διόδωρος δὲν μεταχειρίζεται μόνο τὴ μέθοδο ποῦ ἐξέτασα, δὲν ἀποδίδει δηλ. πάντα μιὰ ὁλόκληρη θεματικὴ ἐνότητα στὸ ἔτος τοῦ πρώτου γεγονότος τῆς ἐνότητας. Συχνὰ φαίνεται ὅτι μεταχειρίζεται τὴ διαμετρικὰ ἀντίθετη μέθοδο, δηλ. διασπᾶ τὴ θεματικὴ ἐνότητα καὶ τοποθετεῖ τὰ γεγονότα σὲ διάφορα ἔτη⁷³, ἐπιδιώκοντας ἀκριβῶς νὰ ἀποδώσῃ σὲ ὅλα τὰ ἔτη γεγονότα. Μπορῶ μάλιστα νὰ πῶ ὅτι στὴν περίπτωση αὐτῆ ὁ Διόδωρος ἀποτυχαίνει πολὺ συχνὰ καὶ μᾶς ὀδηγεῖ σὲ λάθη. Τὴν ἀποψή μου αὐτῆ τὴ στηρίζω σὲ τρία ἐνδεικτικὰ παραδείγματα :

α) Ὁ Kolbe⁷⁴ πειστικὰ ἔχει προβάλλει τὴν ὑπόθεση ὅτι στὴ διήγηση τοῦ Διοδώρου τὰ κεφ. XI, 48-49, ποῦ ἀναφέρονται στὴ Σικελικὴ ἱστορία, ἔχουν παρεμβληθῆ ἀνάμεσα στὰ κεφ. XI, 47 καὶ 50, γιὰ τὴν πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλήσῃ ὁ Διόδωρος θὰ ἀποτελοῦσαν μιὰ ἐνότητα ποῦ ἀναφερόταν στὴν ἵδρυση τῆς Ἀθηναϊκῆς συμμαχίας καὶ στὶς συνέπειές της στὶς σχέσεις Ἀθήνας καὶ Σπάρτης.

β) Τόνισα ἐπίσης παραπάνω⁷⁵ ὅτι ἡ διήγηση ἢ σχετικὴ μὲ τὸ θάνατο τοῦ Πausanias (XI, 45-46,3) «θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῆ ὡς ἓνα ξένο σῶμα ποῦ προστέθηκε λίγο ἢ πολὺ ἀδέξια στὴν κύρια διήγησή του καὶ ὅτι τὸ XI, 44,5 πρέπει νὰ συνάπτεται ἄμεσα μὲ τὸ XI, 46,4-47».

γ) Τὴν τρίτη περίπτωση ποῦ εἶναι καὶ ἡ πιὸ χαρακτηριστικὴ, τὴ χρονολόγηση τοῦ σεισοῦ στὴ Σπάρτη καὶ τῆς μεγάλης ἐπαναστάσεως τῶν Εἰλώτων στὸ ἔτος 469/8, ἐπὶ ἄρχοντος Φαίδωνος (Διοδ. XI, 63-64) τὴν ἐξετάζω διεξοδικὰ παρακάτω, ὅπου προσπαθῶ νὰ ἀποδείξω ὅτι τὰ κεφ. XI, 48,2 καὶ XI, 63-64 ἀποτελοῦν τμῆμα τῆς ἴδιας θεματικῆς ἐνότητας⁷⁶.

Ὁ Kolbe εἶχε θέσει τὸ ἐρώτημα ἐὰν οἱ χρονολογίες τοῦ Διοδώρου ἔχουν γιὰ βάση μιὰ ἀτθιδογραφικὴ ἢ μιὰ χρονογραφικὴ πηγὴ⁷⁷. Εἶδαμε ὅτι, ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι πίστευε, ἡ σύγκριση μὲ τίς πληροφορίες ποῦ μᾶς

ἐξ αἰτίας αὐτῆς τῆς τοποθετήσεως, νὰ δημιουργήσῃ τὴν «πρῶτη δίκη» τοῦ Θεμιστοκλῆ στὴν Ἀθήνα, πράγμα ποῦ θὰ εἰδειχνε, ἂν ἡ ὑπόθεσή μου εἶναι ὀρθή, κάποια προσπάθεια γιὰ χρονολογικὴ ἀκρίβεια τοῦ ἱστορικοῦ, ποῦ θὰ ἤθελε ἔτσι νὰ δηλώσῃ ὅτι ὁ ὀστρακισμὸς τοῦ Θεμιστοκλῆ ἔγινε μετὰ τὸ 471/0. Βλ. παραπάνω, σ. 424-426.

73. Πιστεύω ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐξακριβωθῆ ἂν ὁ Διόδωρος μεταχειρίστηκε ὁ ἴδιος σὲ ὅλες τίς περιπτώσεις αὐτῆ τῆς μεθόδου ἢ ἂν βρῆκε ἕδη τὸ ἔργο αὐτὸ κατωμένο στὶς πηγές του. Ἡ δεύτερη ὑπόθεση προϋποθέτει βέβαια ἐνδιάμεσες πηγές ἀνάμεσα στὸν Ἐφορο καὶ στὸν Διόδωρο, ἀπὸ τίς ὁποῖες ὁ Διόδωρος πῆρε τὴ χρονολογικὴ διάταξη τῆς ὕλης.

74. Kolbe, ὅπ. παρ., σ. 245.

75. Βλ. παραπάνω, σ. 423.

76. Βλ. παρακάτω, σ. 438-439.

77. Kolbe, ὅπ. παρ., σ. 242: «Liegт den Daten Diodors eine attidographische oder auch chronographische Quelle zugrunde?».

σώζονται ἔμμεσα ἀπὸ τὴν παράδοση αὐτῆ, δὲν ἐπιτρέπει μιὰ γενικὰ ἀρνητικὴ ἀπάντηση καὶ ὅτι οἱ διαφορὲς ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὸν Διόδωρο καὶ σὲ αὐτὴ τὴν παράδοση ὀφείλονται μᾶλλον στὸ γεγονός ὅτι ὁ Διόδωρος ἀκολουθεῖ συχνὰ μιὰ πηγὴ αὐτοῦ τοῦ εἴδους ποὺ δὲν ἔχει διασωθῆ. Ὁ Beloch, στὴν προσπάθειά του νὰ ἀξιοποιήσῃ τὴ μαρτυρία τοῦ Διοδώρου, τὸν εἶχε χαρακτηρίσει σὰν ἕνα μάρτυρα ἴσης ἀξίας μὲ τὸν Θουκυδίδη⁷⁸. Ἀσφαλῶς, ὅταν κριθοῦν οἱ δύο ἱστορικοὶ ἀπὸ τὸ σύνολο τοῦ ἔργου τους, αὐτὸς ὁ χαρακτηρισμὸς εἶναι ἀπαράδεκτος. Ἀλλὰ γιὰ τὴν περίοδο τῆς Πεντηκονταετίας, σύμφωνα μὲ ὅσα εἶπαμε ἐδῶ, οὔτε ὁ Θουκυδίδης οὔτε ὁ Διόδωρος δίνουν ἀκριβεῖς χρονολογίες. Καὶ ἤδη διαγράφεται ἡ τάση νὰ δοθῆ λιγώτερη πίστη στὴ μαρτυρία τοῦ Θουκυδίδη γι' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ⁷⁹. Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθήκες ἐπιβάλλεται ἡ χρησιμοποίηση ὄλων τῶν στοιχείων, ἡ διασταύρωσή τους καὶ ἡ κριτικὴ ἀξιολόγησή τους. Ἀσφαλῶς ὁ Διόδωρος περιέχει συχνὰ χρονολογικὲς πληροφορίες ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀθιδογραφικὴ καὶ χρονογραφικὴ παράδοση, ποὺ δὲν εἶναι, ὅπως ὑπογράμμισα, ἐνιαία. Ἀσφαλῶς μὲ τὸν χρονογραφικὸ τρόπο κατατάξεως τῶν γεγονότων κατὰ ἔτη ὁδηγεῖται σὲ λάθη. Ἀπὸ τὸν σύγχρονο ἐρευνητὴ ἐξαρτᾶται ἡ ὀρθὴ χρησιμοποίησή του· τὸ πρᾶγμα εἶναι σχετικὰ εὐκόλο, ὅταν εἶναι δυνατὸς ὁ ἔλεγχος τῶν πληροφοριῶν του χάρη στὴ διασταύρωση μὲ ἄλλες πηγές, εἶναι ὅμως πολὺ δυσκολώτερο, ὅταν δὲν ὑπάρχουν ἄλλες μαρτυρίες γιὰ τὸ ἴδιο γεγονός. Ἀλλὰ καὶ πάλι δὲν μποροῦμε νὰ τὶς ἀπορρίψουμε μόνον καὶ μόνον ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχουν ἄλλες πηγές ποὺ νὰ τὶς ἐπιβεβαιώνουν⁸⁰. Ὅταν ἡ κριτικὴ δὲν ἐπιτρέπει βέβαια, ἢ ἔστω πιθανὰ, συμπεράσματα, τότε ἐπιβάλλεται κάποια στάση ἀναμονῆς: ἕνα καινούργιο ἐπιγραφικὸ εὑρημα, ἕνας νέος πάπυρος ἢ καὶ ἀκόμη μιὰ νέα ἐρμηνεῖα ἐνὸς γνωστοῦ παλιοῦ κειμένου εἶναι δυνατὸ νὰ λύσουν κάποτε ἕνα ἀπὸ τὰ πολλὰ προβλήματα τῆς ἱστορίας αὐτῆς τῆς περιόδου.

78. Beloch, ὅπ. παρ. II₂, σ. 178 κέ., κυρίως σ. 180. Πρβλ. Kolbe, ὅπ. παρ., σ. 241.

79. O. J. H. Schreiner, *The 100—Ship Battle at Kypros and the Land—Battle in Phoenicia about 460 B. C. : Omitted by Thucydides and Forgotten by Scholars*, *Akten des VI. Kongresses für Gr. und Leit. Epigraphik (Vestigia. Beiträge zur Alten Geschichte, 17)*, σ. 426-427, ἀναγγέλλει τὸ προσεχὲς βιβλίον τοῦ Anti-Thukydidean Studies in the Pentekontaetia.

80. Βλ. καὶ τὶς ὀρθὲς γενικὰ σκέψεις τοῦ P. J. Rhodes, *Historia*, 19, 1970, σ. 397-7, γιὰ τὴν ἀνισότητά τῆς ἀξίας τῶν χρονολογικῶν ἐνδείξεων τοῦ Διοδώρου καὶ γιὰ τὴν προσοχὴ ποὺ ἐπιβάλλεται στὴ χρῆση τους.

II

Οἱ ἄρχοντες Φαίδων καὶ Ἀψεφίων (469/8)

Ὁ Διόδωρος (XI, 48,2) λανθασμένα χρονολογεῖ στὸ ἔτος τοῦ ἄρχοντα Φαίδωνος τοῦ 476/5 ἀντὶ στὸ ἔτος τοῦ Φαίδωνος / Φαίλωνος τοῦ 469/8 τὸ θάνατο τοῦ βασιλέως τῆς Σπάρτης Λεωτυχίδη καὶ τὴν ἀνάρρηση τοῦ Ἀρχιδάμου. Ὁ A. Andrewes πρότεινε μιὰ νέα πειστικὴ ἐξήγηση γιὰ τὸ λάθος αὐτό: ὁ Διόδωρος συγχέει τοὺς δύο ὁμώνυμους ἄρχοντες καὶ καταχωρίζει γεγονότα τοῦ ἔτους τοῦ δευτέρου ἄρχοντα στὸ ἔτος τοῦ πρώτου¹.

Ὁ J. D. Smart δέχθηκε αὐτὴ τὴν ἐξήγηση καὶ προχώρησε ἀκόμη πιὸ πέρα: σὲ δύο ἄλλα κείμενα, στὸ σχόλιο δηλ. τοῦ Αἰσχίνη II, 31² καὶ στὸν Πλουτάρχο, *Θησεύς*, 36, 1³, ἀναγνώρισε ἐπίσης τὸν ἄρχοντα Φαίδωνα / Φαίωνα τοῦ 469/8 — ποὺ ἦταν γνωστός μόνο ἀπὸ τὸν Διόδωρο XI, 48,2— ἀντὶ τοῦ Φαίδωνος τοῦ 476/5.

Τὸ σχόλιο τοῦ Αἰσχίνη II, 31 ἀναφέρει: τὸ πρῶτον (δηλ. ἀτύχημα τῶν Ἀθηναίων) μὲν Λυσιστράτου καὶ Λυκούργου καὶ Κρατίνου στρατευόντων ἐπ' Ἡϊόνα τὴν ἐπὶ Στρυμόνι διεφθάρησαν ὑπὸ Θρακῶν, εἰληφότες Ἡϊόνα, ἐπὶ ἄρχοντος Ἀθήνησι Φαίδωνος. Μὲ βᾶση αὐτὴ τὴ νέα ἀναγνώριση τοῦ ἄρχοντα, ὁ Smart χρονολόγησε τὴν καταστροφή στὶς Ἐννέα Ὀδοὺς στὸ 469/8 καὶ διατύπωσε τὴν πολὺ πιθανὴ ὑπόθεση ὅτι προηγουμένως, τὸ 470/69, ἐπὶ Δημοτίωνος ἄρχοντος ὁ Κίμων εἶχε καταλάβει τὴν Ἡϊόνα. Ἡ χρονολογία αὐτὴ, 470/69, εἶναι ἀκριβῶς ἢ χρονολογία ποὺ δίνει καὶ ὁ Διόδωρος⁴.

Τὸ χωρίο τοῦ Πλουτάρχου, *Θησεύς*, 36,1-3 ἀναφέρει: Μετὰ δὲ τὰ Μηδικὰ Φαίδωνος ἄρχοντος μαντενομένοις τοῖς Ἀθηναίοις ἀνεῖλεν ἡ Πυθία τὰ Θησεύος ἀναλαβεῖν ὄσῃ καὶ θεμένους ἐντίμως παρ' αὐτοῖς φυλάττειν. ἦν δὲ καὶ λαβεῖν ἀπορία καὶ γρῶναι τὸν τάφον ἀμειξία καὶ χαλεπότητι τῶν ἐνοικούντων Δολόπων. οὐ μὴν ἀλλὰ [καὶ] Κίμων ἐλών τὴν νῆσον, ὡς ἐν τοῖς περὶ ἐκείνου γέγραπται, καὶ φιλοτιμούμενος ἐξανερεῖν, ἀετοῦ τινα τόπον

1. Βλ. M. E. White, JHS, 84, 1964, σ. 145, σημ. 21· πρβλ. J. D. Smart, ὅπ. παρ., σ. 136 καὶ σ. 137, σημ. 1, ὅπου καὶ οἱ παραπομπές γιὰ τίς παλαιότερες ἐξηγήσεις ποὺ δόθηκαν σχετικὰ μὲ τὸ λάθος τοῦ Διοδώρου.

2. Ὅπ. παρ., σ. 136, στ. 2.

3. Ὅπ. παρ., σ. 137, στ. 1.

4. XI, 60, Βλ. παραπάνω, σ. 427.

βουνοειδῆ κόπτοντος ὡς φασὶ τῷ στόματι καὶ διαστέλλοντος τοῖς ὄνυξι θείᾳ τινὶ τύχῃ, συμφρονήσας ἀνέσκαψεν εὐρέθη δὲ θήκη τε μεγάλου σώματος αἰχμῆ τε παρακειμένη χαλκῆ καὶ ξίφος. κομισθέντων δὲ τούτων ὑπὸ Κίμωνος ἐπὶ τῆς τριήρους, ἠσθέντες οἱ Ἀθηναῖοι πομπαῖς τε λαμπραῖς ἐδέξαντο καὶ θυσίαις ὡσπερ αὐτὸν ἐπανερχόμενον εἰς τὸ ἄστυ. Ἔτσι ὁ χρησμός αὐτός, ποὺ δόθηκε ἀπὸ τὴν Πυθία γιὰ νὰ δικαιολογηθῆ ἡ ἐκστρατεία τοῦ Κίμωνος στὴ Σκύρο, θὰ πρέπη νὰ χρονολογηθῆ στὸ ἔτος 469/8 καὶ ὄχι στὸ 476/5.

Ἄς σημειωθῆ ὅτι ὁ Πλούταρχος (Κίμων, 8,3-7) ἀναφέρεται στὴν ἐκστρατεία αὐτῆ τοῦ Κίμωνος καὶ ἀμέσως κατόπιν (8,8) διηγεῖται τὸ ἐπεισόδιο τὸ σχετικὸ μὲ τὴν πρώτη νίκη τοῦ Σοφοκλῆ στὰ Μεγάλα Διονύσια στὶς 11-13 τοῦ Ἑλαφηβολιῶνος (τέλη Μαρτίου) τοῦ 468, ἐπὶ ἄρχοντος Ἀφειῶνος (469/8): παραλαβὼν δ' οὕτω τὴν νῆσον ὁ Κίμων τοὺς μὲν Δόλοπας ἐξήλασε καὶ τὸ Αἰγαῖον ἠλευθέρωσε, πυνθανόμενος δὲ τὸν παλαιὸν Θησέα τὸν Αἰγέως φηγόντα μὲν ἐξ Ἀθηῶν εἰς Σκύρον, αὐτοῦ δ' ἀποθανόντα δόλω διὰ φόβον ὑπὸ Λυκομήδους τοῦ βασιλέως, ἐσπούδασε τὸν τάχον ἀνευρεῖν. καὶ γὰρ ἦν χρησμός Ἀθηναίοις τὰ Θησέως λείψανα κελεύων ἀνακομίζειν εἰς ἄστυ καὶ τιμᾶν ὡς ἥρωα προπόντως, ἀλλ' ἠγνόνου ὅπου κεῖται, Σκυρίων οὐχ ὁμολογούντων οὐδ' ἐόντων ἀναζητεῖν. τότε δὴ πολλῆ φιλοτιμίᾳ τοῦ σηκοῦ μόγις ἐξευρεθέντος, ἐνθήμερος ὁ Κίμων εἰς τὴν αὐτοῦ τριήρη τὰ ὀστᾶ καὶ τᾶλλα κοσμήσας μεγαλοπρεπῶς, κατήγαγεν [εἰς τὴν αὐτοῦ] δι' ἐτῶν σχεδὸν τετρακοσίων. ἐφ' ᾧ καὶ μάλιστα πρὸς αὐτὸν ἠδέως ὁ δῆμος ἔσχεν. ἔθεντο δ' εἰς μνήμην αὐτοῦ καὶ τὴν τῶν τραγωδῶν κρίσιν ὀνομαστήν γενομένην. πρώτην γὰρ διδασκαλίαν τοῦ Σοφοκλέους ἔτι νέου καθέντος, Ἀφειῶν ὁ ἄρχων, φιλονικίας οὔσης καὶ παρατάξεως τῶν θεατῶν, κριτὰς μὲν οὐκ ἐκλήρωσε τοῦ ἀγῶνος, ὡς δὲ Κίμων μετὰ τῶν συστρατῆγων προελθὼν εἰς τὸ θέατρον ἐποίησατο τῷ θεῷ τὰς νεομισμένας σπονδὰς, οὐκ ἀφῆκεν αὐτοὺς ἀπελθεῖν ἀλλ' ὀρκώσας ἠνάγκασε καθίσαι καὶ κοῖναι δέκα ὄντας, ἀπὸ φυλῆς μιᾶς ἕκαστον. ὁ μὲν οὖν ἀγὼν καὶ διὰ τὸ τῶν κριτῶν ἀξίωμα τὴν φιλοτιμίαν ὑπερέβαλε. νικήσαντος δὲ τοῦ Σοφοκλέους λέγεται τὸν Αἰσχύλον περιπαθῆ γενόμενον καὶ βαρέως ἐνεγκόντα χρόνον οὐ πολὺν Ἀθήνησι διαγαγεῖν, εἰτ' οἴχασθαι δι' ὄργην εἰς Σικελίαν, ὅπου καὶ τελευτήσας περὶ Γέλαν τέθαιπται. Τὴν ἴδια νίκη τοῦ Σοφοκλῆ ἀναφέρει καὶ τὸ Πάριο Χρονικὸν (Fr Gr Hist 239, 56): ἀφ' οὗ Σοφοκλῆς ὁ Σοφίλλου ὁ ἐκ Κολωνοῦ ἐνίκησε τραγωιδίας, ἐτῶν ὧν ΔΔΠΙΠΙ, ἔτη ΗΗΠΙ, ἄρχοντος Ἀθήνησι Ἀφειῶνος.

Θὰ πρέπη νὰ ὑπογραμμισθοῦν δυὸ πράγματα: α) Ὅπως εἶναι γραμμένο τὸ χωρίο τοῦ Πλούταρχου, δὲν ἀφήνει ἀμφιβολία ὅτι ἡ πρώτη νίκη τοῦ Σοφοκλῆ ἔγινε μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Σκύρου καὶ τὴ μετακομιδῆ τῶν ὀστῶν τοῦ Θησέα στὴν Ἀθήνα. Ὅρθά λοιπὸν τὸ ὑποστήριζαν αὐτὸ

ἄλλοτε καὶ ἐπέστρεψε σ' αὐτὴ τὴν ἀποψη ὁ Smart⁵. Ἐπειδὴ ὁμοῦς εἶχαν τοποθετῆσαι τὸν Δελφικὸν χρῆσμον καὶ τὴν κατάληψη τῆς Σκύρου στὸ 476/5, ἐπὶ Φαίδωνος, δὲν μπορούσαν νὰ συνάψουν τὴν πρώτην δραματικὴν νίκη τοῦ Σοφοκλῆ μετὰ τὴν θριαμβευτικὴν ἐπιστροφήν τοῦ Κίμωνος στὴν Ἀθήναν ἐπὶ Ἀφειφίωνος, τὸ 469/8, καὶ γι' αὐτὸ θεωροῦσαν ὅτι ἡ θριαμβευτικὴ αὐτὴ ἐπιστροφή ἔγινε μετὰ τὴν ναυμαχίαν τοῦ Εὐρυμέδοντος, παραγινώσκοντας τὴν συνέχειαν καὶ τὴν ἐνότητά τοῦ κειμένου⁶. β) Τόσο ὁ Πλούταρχος, ὅσο καὶ τὸ Πάριον Χρονικόν, ἀναφέρουν τὸν ἄρχοντα Ἀφειφίωνα, τὸ ἔτος τοῦ ὁποίου εἶναι γνωστὸ μετὰ ἀκρίβειαν ἀπὸ τὸν Διογένη Λαέρτιον, II, 44: ἐγεννήθη δὲ (Σωκράτης), καθά φησιν Ἀπολλόδορος ἐν τοῖς Χρονικοῖς (Fr Gr Hist 244 F 34) ἐπὶ Ἀφειφίωνος ἐν τῷ τετάρτῳ ἔτει τῆς ἑβδομηκοστῆς ἑβδόμης ὀλυμπιάδος (469/8), Θαοργηλιῶνος ἔκτη...

Ἐπομένως γιὰ τὸ 469/8 μαρτυροῦν τώρα οἱ πηγές μας δύο ἄρχοντες: τὸν Φαίδωνα / Φαίωνα (Διοδ. XI, 63,1· Πλουτ. Θησεύς, 36,1 καὶ Σχόλια στὸν Αἰσχ. II, 31) καὶ τὸν Ἀφειφίωνα⁷ (Πάριον Χρονικόν Fr Gr Hist 239,56· Πλουτ. Κίμων 8,8 καὶ Διογεν. Λαερτ. II, 44). Ἐστὶ πολὺ εὐκόλῃ ἦταν ἡ σύγχυσις ἀνάμεσα στοὺς δύο ὁμώνυμους ἄρχοντες τοῦ 476/5 καὶ τοῦ 469/8. Ὁ Smart⁸ προσπάθησε νὰ δώσῃ μιὰ ἐξήγησιν αὐτῆς τῆς συγχύσεως, ἐξήγησιν ποὺ θὰ συζητήσω προτοῦ ἐκθέσω μιὰ ἄλλη, δική μου ὑπόθεσιν. Κατὰ τὸν Smart ὑπῆρχαν δύο κατάλογοι Ἀθηναίων ἀρχόντων: ὁ Α καὶ ὁ Β. Καὶ οἱ δύο εἶχαν στὸ ἔτος 476/5 τὸν ἄρχοντα Φαίδωνα. στὸ ἔτος 469/8 ὁ Α εἶχε τὸν ἄρχοντα Φαίδωνα/Φαίωνα, ἐνῶ ὁ Β τὸν ἄρχοντα Ἀφειφίωνα. Ὁ Διόδωρος διέθετε τὸν κατάλογο Α. Ὅταν βρῆκε σὲ

5. Ὁ U. V. Wilamowitz, Aristoteles und Athen I, Βερολίνο 1893, σ. 146, σημ. 41 (πρβλ. E. d. Meyer, Forschungen zur alten Geschichte, II, Halle 1899, σ. 62, σημ. 2) ὑποστήριξε τὴν ἀποψη ὅτι ἡ διήγησις τοῦ Πλούταρχου, Κίμων, 8, 3-8, στὴν ὁποία ἀναφέρονται τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο ἢ μετακομιδῆ τῶν ὁσῶν τοῦ Θησεῆ ἀπὸ τῆς Σκύρου στὴν Ἀθήναν καὶ οἱ τιμές ποὺ δόθηκαν στὸν Κίμωνα στὰ Μεγάλα Διονύσια, δὲν συνεπάγεται ὑποχρεωτικὰ χρονολογικὴ συνάφεια τῶν δύο γεγονότων.

6. Meritt, Wade-Gery καὶ McGregor, ATL, III, Princeton 1950, σ. 160· πρβλ. καὶ F. Jacoby, Cl. Quarterly, 41, 1947, σ. 3, σημ. 1. Ὁ G. Glotz, Histoire Grecque, II, Παρίσι 1938, σ. 121-2, τοποθετοῦσε στὰ 475/4 τὴν μετακομιδῆ τῶν ὁσῶν τοῦ Θησεῆ. Ἄς σημειωθῆ ὅτι χρονολογοῦσε ἔτσι λάθος τὴν πρώτην νίκη τοῦ Σοφοκλῆ, γιὰ τὴν συνέδεε, ὅπως ἦταν φυσικόν, μετὰ τὴν μετακομιδῆ αὐτῆ, χωρὶς νὰ παρατηρήσῃ ὅτι ἡ νίκη τοῦ Σοφοκλῆ ἦταν χρονολογημένη ἐπὶ ἄρχοντος Ἀφειφίωνος (469/8) τόσο ἀπὸ τὸ Πάριον Χρονικόν, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν Πλούταρχον.

7. Ὁ ὀρθὸς τύπος τοῦ ὀνόματος εἶναι Ἀφειφίων: Διογένης Λαέρτιος, II, 44, (πρβλ. Ἀνδοκ. Περὶ Μυστηρίων, 43-44 καὶ Δημοσθ. Πρὸς Λεπτίνην, 144). Στὸν Πλουτ. Κίμων, 8,8 οἱ κώδικες φέρουν τὴν γραφὴν Ἀφειφίον ποὺ διώρθωσε ὁ Keil. Τὸ Πάριον Χρονικόν φέρει τὴν γραφὴν Ἀφειφίον.

8. Smart, ὅπ. παρ., σ. 136, στ. b.

μιὰ πηγὴ τοῦ τὸν θάνατο τοῦ Λεωτυχίδη καὶ τὴν ἀνάρρηση τοῦ Ἀρχιδάμου ἐπὶ ἄρχοντος Φαίδωνος/Φαίωνος (469/8), νόμισε ὅτι τὰ γεγονότα αὐτὰ ἀνῆκαν στὸ ἔτος τοῦ παλαιότερου Φαίδωνος (476/5) καὶ τὰ καταχώρισε ἐκεῖ. "Ὅσο γνωρίζω, ἐπικρατοῦσε ὡς τώρα ἡ γνώμη ὅτι ὑπῆρχε ἓνας μόνον κατάλογος ἀρχόντων πού περιεῖχε τὸν Φαίδωνα στὸ 476/5 καὶ τὸν Ἀψεφίωνα στὸ 469/8 καὶ ὅτι στὸ κείμενο τοῦ Διοδώρου (XI, 63,1) ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἡ διόρθωση τοῦ Φαίδωνος/Φαίωνος σὲ Ἀψεφίωνος. Ἀλλὰ κατὰ τὸν Smart, τὰ καλύτερα χειρόγραφα τοῦ Διοδώρου ἔχουν τὴ γραφὴ Φαίωνος, πού εἶναι καὶ ἡ *lectio difficilior*, καὶ τὸ μόνον πού μπορεῖ νὰ λεχθῆ ἔναντιον αὐτῆς τῆς γραφῆς εἶναι ὅτι δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχῃ πουθενὰ ἄλλοῦ σὰν Ἀττικὸ ὄνομα.

Ὅμως αὐτὴ ἡ τελευταία παρατήρηση εἶναι πάρα πολὺ ἀποφασιστικὴ· πραγματικὰ ὁ τύπος Φαίων δὲν μαρτυρεῖται πουθενὰ ἄλλοῦ ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Διόδωρο (XI, 63,1). Ἔτσι τὸ Φαίωνος εἶναι μιὰ λαθησμένη γραφὴ κατὰ τὴ γνώμη μου, ἔστω κι ἂν βρισκεται στὰ καλύτερα χειρόγραφα τοῦ Διοδώρου. Θὰ πρέπη λοιπὸν στὸν Διόδωρο εἶτε νὰ δεχθοῦμε τὴν *lectio facilior* Φαίδωνος, εἶτε νὰ διορθώσουμε τὸ Φαίδωνος/Φαίωνος σὲ Ἀψεφίωνος. Ὁ H. B. Mattingly πρότεινε στὸν Smart⁹ τὴ λύση ὅτι ἀπὸ τὸν ὀρθὸ τύπο Ἀψεφίωνος φθάσαμε μὲ διαδοχικὰ λάθη ἀντιγραφῆς στὰ χειρόγραφα τοῦ Διοδώρου στὸ Φαίδωνος : Ἀψεφίωνος) (Ἀψε)φίωνος) Φαίωνος) Φαίδωνος. Ἡ ἐξήγηση αὐτῆ θὰ ἦταν ἀπόλυτα ἱκανοποιητικὴ, ἂν ὁ Smart δὲν εἶχε πειστικὰ ἀποδώσει στὸν Φαίδωνα τοῦ 469/8 τὸ χωρίο τοῦ Πλούταρχου (Θησεύς 36,1) καὶ τὸ σχόλιο στὸν Αἰσχίνη II, 31. Ἐπομένως, ἂν πιστεῦθῃ κανεὶς στὴν ὀρθότητα τῆς ἀπόψεως αὐτῆς τοῦ Smart καὶ δέχεται συγχρόνως τὴν ἐξήγηση τοῦ Mattingly, πρέπει νὰ ὑποθέσῃ εἶτε ὅτι ἡ ἴδια σειρά σφαλμάτων ἀντιγραφῆς πού ἔγινε στὸ Διόδωρο XI, 63,1 ἔγινε καὶ στὰ δύο αὐτὰ χωρία, εἶτε ὅτι ἀπὸ μιὰ κοινὴ πηγὴ πού περιεῖχε ὅλα τὰ γεγονότα τοῦ ἔτους καὶ ἀνέφερε τὸν ἄρχοντα τοῦ 469/8 (στὴν ὁποία εἶχαν ἤδη γίνῃ τὰ διαδοχικὰ λάθη πού μετέτρεψαν τὸ Ἀψεφίωνος σὲ Φαίδωνος) ἀντλήσαν ὁ Διόδωρος, ὁ Πλούταρχος καὶ ὁ σχολιαστὴς τοῦ Αἰσχίνη. Ἡ πρώτη ὑπόθεση φαίνεται ἀδύνατη, ἡ δευτέρη δύσκολη.

Ἐναντίον τῆς ὑπάρξεως δύο καταλόγων ἀρχόντων εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἔχει καμιὰ γενικὴ ἐφαρμογὴ, δὲν ἐξηγεῖ δηλ. ἄλλες δυσκολίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους: Ὅλη ἡ διαφορὰ τῶν δύο καταλόγων βρισκεται μόνον στὸν ἄρχοντα τοῦ ἔτους 469/8. Καὶ ἡ ὑπόθεση αὐτῆ τοῦ Smart δημιουργήθηκε μόνον γιὰ νὰ λυθῆ αὐτὴ ἡ διαφορὰ.

Θὰ πρότεινα λοιπὸν τὴν ἐπόμενη ὑπόθεση: Στὸ ἔτος 469/8 στὴν Ἀθῆνα ὑπῆρξαν δύο ἄρχοντες, ὁ Φαίδων στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔτους καὶ ὁ Ἀψε-

9. Ὁπ. παρ., σ. 138, σημ. 2.

φίων στο τέλος του, και θα κατέτασσα τὰ γνωστά γεγονότα αὐτοῦ τοῦ ἔτους μὲ τὴν ἀκόλουθη χρονολογικὴ σειρὰ :

469/8 (Φαίδων — Ἀψεφίων)

Ἐπὶ Φαίδωνος — πρῶτο τμήμα τοῦ ἔτους

1 ἢ 2 Ἐκστρατεία τοῦ Κίμωνος στὴ Σκύρο κατὰ τὸν χρησμό (Πλουτ. *Θησεύς*, 36,1)

2 ἢ 1 Ἀποικιστικὴ ἐκστρατεία στὴν Ἡϊόνα καὶ καταστροφή (Σχολ. *Αἰσχ.* II, 31)

Ἐπὶ Ἀψεφίωνος — δεύτερο τμήμα τοῦ ἔτους

3 Ἐπιχείρηση στὴ Σκύρο καὶ θριαμβευτικὴ ἐπιστροφή τοῦ Κίμωνος. Ὁ Κίμων καὶ οἱ ἄλλοι στρατηγοὶ ὀρίζονται κριτὲς στὰ Μεγάλα Διούσια καὶ δίνουν τὸ βραβεῖο τοῦ τραγικοῦ ἀγώνα στὸν Σοφοκλῆ στίς 11-13 Ἐλαφροβουλῶνος (τέλη Μαρτίου) τοῦ 468 (Πλουτ. *Κίμων*, 8,8. Fr Gr Hist 239,56).

4 Γέννηση τοῦ Σωκράτη τὴν 6η Ἐαργηλιῶνος (Μάιος) τοῦ 468 (Διογένης Λαέρτιος II, 44 = Fr Gr Hist 244 F 34).

Ἡ περίπτωσις βέβαια ἑνὸς ἔτους μὲ δύο ἐπώνυμους ἄρχοντες εἶναι πολὺ σπάνια· στὴν Ἀθήνα τὸ 411/10 ἔγιναν ἄρχοντες γιὰ δύο μῆνες (ἐπὶ τῆς κυβερνήσεως τῶν τετρακοσίων) ὁ Μνησίλοχος, ποὺ θεωρήθηκε παράνομος, καὶ ὁ Θεότομος γιὰ τοὺς ὑπόλοιπους δέκα μῆνες, μετὰ τὴν ἀποκατάστασις τῆς δημοκρατίας (*Ἀριστ.*, *Ἀθην. Πολιτ.* 33,1). Βέβαια γιὰ τὸ 469/8 δὲν εἶναι γνωστά καὶ δὲν εἶναι πιθανὰ τόσο σοβαρὰ γεγονότα, ὅπως τοῦ 411/10. Ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται μιὰ ἀλλαγὴ τοῦ ἐπώνυμου ἄρχοντα γιὰ λιγώτερο σοβαροὺς λόγους (ἀσθένεια, θάνατος κ.τ.λ.). Πιθανὴ ἀνάλογη περίπτωσις μαρτυρεῖται ἐπίσης τὸ 124/3, ὅπου ἀναφέρονται δύο ἄρχοντες, ὁ Νικίας καὶ ὁ Ἰσιγένης¹⁰.

Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειώσω ὅτι δύο ὁμώνυμοι ἄρχοντες ποὺ ἄσκη-

10. IG, II², 1713, στ. α, στ. 6-7. Ὁ J. Kirchner σημειώνει: *Isignes nimirum archon suffectus erat. Coniuncti memorantur N. et I., BCH, 32, 1908, 419, n. 12.13 (=Inscriptions de Délos, 1647, 1648, 1649) ἐν τῷ ἐπι Νικίου καὶ Ἰσιγένου ἄρχοντος ἐνιαυτῷ.* Δὲν εἶναι σαφὲς τί ἐννοεῖ ὁ Kirchner μὲ τὸ archon suffectus, ἀν δηλ. παρομοιάζει τὸν ἄρχοντα αὐτὸ μὲ τοὺς consules suffecti. Ὑποθέτουν ὅτι τὸ ἔτος 124/3 ἔγιναν δύο ἄρχοντες, ὁ Νικίας στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔτους, — ποὺ γιὰ κάποιον ἀγνωστο λόγο ἔπαψε νὰ ἄσκη τὸ ἀξίωμα του — καὶ ὁ Ἰσιγένης. Ὅλες οἱ ἐπιγραφὲς εἶναι μετὰ τὸ τέλος τῆς ἐξουσίας τοῦ Νικία, ὅταν τὸ ἔτος εἶχε πάρει τὸ πλῆρες ὄνομά του ὁ ἐπι Νικίου καὶ Ἰσιγένου ἄρχοντος ἐνιαυτός. Μιὰ ἐπιγραφὴ μάλιστα (Insc. Délos, 2075) ἀναφέρει ἐν τῷ ἐπι Ἰσιγένου ἄρχοντος ἐνιαυτῷ (χωρὶς νὰ ἀναφέρῃ τὸν Νικία).

σαν τὸ ἀξίωμα τους μέσα σὲ τόσο σύντομο διάστημα συνήθως διακρίνονται μεταξύ τους: ἄλλοτε τοὺς προσέθεταν τὰ ἐπίθετα ὁ πρότερος καὶ ὁ δεύτερος¹¹ ἢ ὕστερος¹², ἄλλοτε τὰ δημοτικά,¹³ ἄλλοτε στὸ νεώτερο προσέθεταν τὸ ὄνομα τοῦ προηγούμενου ἢ τοῦ ἐπόμενου ἄρχοντα¹⁴.

Ὁ F. Jacoby¹⁵ πιστεύει ὅτι οἱ κατάλογοι τῶν ἀρχόντων — τόσο οἱ ἐπίσημοι τοῦ κράτους, ὅσο καὶ τῶν Ἀθίδων — δὲν διέκριναν καθόλου τοὺς ὁμώνυμους ἄρχοντες, γιατί αὐτὸ δὲν ἦταν ἀπαραίτητο στοὺς πλήρεις καταλόγους. Καὶ δίνει ἓνα πολὺ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν *Στεφανηφόρων*, δηλ. τῶν ἐπωνύμων ἀρχόντων τῆς Μιλήτου¹⁶, ὅπου σημειώνεται τέσσερις φορές διαδοχικᾶ τὸ ὄνομα τοῦ στε-

11. Ὁ συγγραφέας τοῦ *Παρίου Χρονικοῦ* μεταχειρίζεται τακτικὰ ἐπίθετα: Κριτίας ὁ πρότερος (Fr Gr Hist 239, A 36)· Δαμασίας ὁ δεύτερος (A 36) -ναιου τοῦ προτέρου (A 43)· τοῦ δευτέρου Φαινιππίδου (A 48), Καλλίου τοῦ προτέρου (A 59). Καλλίου (τοῦ δευτέρου) — προτέρου (*Iapis*) (A 64). Ἀσφαλῶς τὸ ἐπίθετο πρότερος δὲν θὰ μπορούσε νὰ δοθῆ σὲ ἓναν ἄρχοντα προτοῦ ὑπάρξει ὁ δεύτερος ὁμώνυμος ἄρχοντας. Πρβλ. T. J. C a d o u x, JHS, 68, 1948, σ. 119. F. Jacoby, *Atthis*, Ὁξφόρδη 1949, σ. 348, σημ. 32.

12. Ὁ ἄρχων *Νικίας ὕστερος* (τοῦ 296/5;) ἀναφέρεται στὰ ψηφίσματα IG II², 644, 645 καὶ *Hesperia*, 11, 1942, ἀρ. 54.

13. Μὲ τὸ ὄνομα *Καλλίας* μαρτυροῦνται τρεῖς ἄρχοντες τὸν 5ο αἰώνα· ὁ παλαιότερος τοῦ 456/5 δὲν εἶχε κανένα διακριτικὸ· τὰ ὀνόματα τῶν δύο ἄλλων συνοδεύονται ἀπὸ τὰ δημοτικά τους: *Καλλίας Σκαμβωνίδης* τοῦ 412/11 (Ἀριστοτ. Ἀθην. Πολιτ. 32,1. IG, I², 103, 5. 104, 1. IG, II², 4960, 38. 7404, 1) καὶ *Καλλίας Ἀγγελῆθεν* τοῦ 406/5 (IG, I², 124, Ἀριστοτ., Ἀθην. Πολιτ. 34, 1). Σὲ ἄλλα κείμενα (βλ. παρακάτω σημ. 14) τὰ ὀνόματά τους συνοδεύονται ἀπὸ τὰ ὀνόματα τῶν προηγούμενων ἢ τῶν ἐπομένων ἀρχόντων. Εἶναι γνωστὸς ἐπίσης ἀπὸ τις ἐπιγραφὲς ὁ ἄρχοντας *Νικίας Ὅτρουενός* τοῦ ἔτους 266/5 (πρβλ. B. D. M e r i t t, *The Athenian Year*, Berkeley καὶ Los Angeles 1961, σ. 233). Φαίνεται ἐπίσης ὅτι οἱ Ἀθιδογράφοι συνήθιζαν νὰ μεταχειρίζονται τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντα μὲ τὸ δημοτικὸ καὶ ὅταν δὲν ὑπῆρχε συνωνυμία: *Ἐκτῆμων Κυδαθήναιος* τοῦ 408/7 (Fr Gr Hist 324 F 44), *Σουνιάδης Ἀχαρνενός* τοῦ 397/6 (Fr Gr Hist 328 F 144-5), *Φιλοκλῆς Ἀναφλόστιος* τοῦ 392/1 (Fr Gr Hist 328 F 149), *Καλλίμαχος Περγασῆθεν* τοῦ 349/8 (Fr Gr Hist 328 F 49), *Θεόφραστος Ἀλαιενός* τοῦ 340/39 (Fr Gr Hist 328 F 54), *Λυσιμαχίδης Ἀχαρνενός* τοῦ 339/8 (Fr Gr Hist 328 F 56).

14. Π. χ. *Διονύσιος ὁ μετὰ Τιμαρχίδην* (135/4 π.Χ. *Hesperia*, 9, 1940, σ. 128. IG, II² 887 = *Hesp.*, 9, σ. 133. *Inscr. Délos* 2566 = *Hesp.*, σ. 129), *Διονύσιος ὁ μετὰ Λυκίσκων* (128/7, *Hesp.*, 24, 1955, σ. 228 κ.έ.), *Διονύσιος ὁ μετὰ Παράνομον* (IG, II², 1012: *Inscrip. Délos*, 2614). Πρβλ. ἐπίσης Ὑπόθ. Ἀριστοφ. *Λυσιστράτ.*: *ἐδιδάχθη ἐπὶ Καλλίον ἄρχοντος τοῦ μετὰ Κλεόκριτον ἄρξαντος* (= *Καλλίας Σκαμβωνίδης*, 412/11). Ὑπόθ. Ἀριστ. *Βατρ.*: *ἐδιδάχθη ἐπὶ Καλλίον τοῦ μετὰ Ἀντιγένη*, *Σχολ. Βατρ.* 694 (= Fr. Gr. Hist 323a F 25): *διεξιών τὰ ἐπὶ Ἀντιγένους τοῦ <πρὸ> Καλλίου* (= *Καλλίας Ἀγγελῆθεν* 406/5). Πρβλ. καὶ παραπάνω σημ. 13.

15. F. J a c o b y, ὅπ. παρ., σ. 348-9, σημ. 32.

16. A. R e h m, *Milet*, I 3, *Delphinion*, Βερολίνο 1914, ἀριθ. 124, στ. 4-7.

φανηφόρου Ἀπόλλων Διός¹⁷, χωρίς κανένα διακριτικό, ἐνῶ στά ψηφίσματα ὑπῆρχε διακριτικό π. χ. ἐπὶ τοῦ θεοῦ τοῦ δευτέρου τοῦ μετὰ Ἀθηναγόραν¹⁸.

Ὁ Διόδωρος (XI 84,1· XIII 34,1 καὶ XIII 80,1) στὴν περίπτωση τριῶν ὁμωνύμων ἀρχόντων μετὰ τὸ ὄνομα Καλλίας δὲν ἀκολούθησε τίς ἄλλες πηγές καὶ δὲν προσέθεσε τὰ δημοτικά τους στοὺς δύο νεώτερους ἀρχοντες τοῦ 412/11 καὶ 406/5¹⁹. Ἀσφαλῶς καὶ ἄλλοι ἱστορικοὶ καὶ χρονολογῆται δὲν ἔδιναν μεγάλη σημασία στὴ διάκριση τῶν ὁμωνύμων ἀρχόντων, πιθανώτατα γιὰτὶ ὑπέθεταν ὅτι ὅπως οἱ ἴδιοι ἔτσι καὶ οἱ ἀναγνώστες τους διέθεταν κατάλογο τῶν ἀρχόντων καὶ μποροῦσαν εὐκόλα νὰ διακρίνουν κάθε φορά γιὰ ποιὸν γινόταν λόγος. Ὑποθέτω ὅτι κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ὁ Διόδωρος καὶ ἡ πηγὴ του δὲν ἔκαναν καμιὰ διάκριση ἀνάμεσα στοὺς δύο Φαίδωνες τοῦ 476/5 καὶ τοῦ 469/8, ἐνῶ εἶναι πιθανὸ ὅτι ἄλλες πηγές διέκριναν τοὺς δύο Φαίδωνες.

Ἐπίσης ὁ Διόδωρος δὲν ἀνέφερε στὸ ἔτος 469/8 δύο ἀρχοντες, τὸν Φαίδωνα καὶ τὸν Ἀφεφίωνα, ἀλλὰ μόνο τὸν Φαίδωνα (XI, 63,1), ὅπως δὲν ἀνέφερε στὸ 411/10 τοὺς δύο ἀρχοντες Μνησίλοχο καὶ Θεόπομπο, ἀλλὰ μόνο τὸν Θεόπομπο (XIII, 38,1).

Ἡ σύγχυση ἀνάμεσα στοὺς δύο ὁμώνυμους ἀρχοντες Φαίδωνες τοῦ 476/5 καὶ 469/8²⁰ ἐξηγεῖ, νομίζω, ἐπίσης καὶ τὴ χρονολογία ποὺ παραδίδει ὁ Διόδωρος (XI, 63), ἐπὶ Φαίδωνος (469/8) γιὰ τὸ μεγάλο σεισμὸ τῆς Σπάρτης. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ὑπῆρξε τὸ χρονικὸ ὄροσημο καὶ ἡ ἀφορμὴ κατὰ τοὺς ἀρχαίους ἱστορικοὺς τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Εἰλώτων καὶ τοῦ τρίτου Μεσσηνιακοῦ πολέμου. Ὅπως εἶδαμε πρὸ πάνω, ὁ Διόδωρος (XI, 48,2) τοποθετεῖ ἀπὸ λάθος τὸ θάνατο τοῦ Λεωτυχίδη καὶ τὴν ἀνάρρηση τοῦ Ἀρχιδάμου ἐπὶ ἀρχοντος Φαίδωνος τοῦ 476/5 ἀντὶ ἐπὶ ἀρχοντος Φαίδωνος τοῦ 469/8²¹. Στὸ ἔτος 469/8 ὅμως, ἐπὶ Φαίδωνος (XI, 63), τοποθετεῖ καὶ τὸ σεισμὸ καὶ τὴ δράση τοῦ βασιλέως Ἀρχιδάμου στὴν ἐπανάσταση τῶν Εἰλώτων καὶ τῶν Μεσσηνίων ποὺ ἀκολούθησε. Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ Διόδωρος — ἢ ἡ πηγὴ του — βρῆκε σὲ ἕναν ἱστορικὸ πιθανώ-

17. Ἐπειδὴ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐπώνυμου ἀρχοντα σὲ πολλὰς πόλεις συνεπάγονταν μεγάλα χρηματικὰ ἔξοδα, ἰδιαιτέρα σὲ περιόδους οἰκονομικῆς κρίσεως, δὲν ὑπῆρχαν πλούσιοι πολῖτες πρόθυμοι νὰ ἀναλάβουν τὸ ἀξίωμα. Τότε γιὰ νὰ ἀποφύγουν ἕνα ἔτος χωρὶς ἀρχοντα (ἀναρχία), ἐξέλεγαν ὡς ἀρχοντα ἕνα Θεό, συνήθως τὸν προστάτη τῆς πόλεως, καὶ ἀπὸ τὸ ταμεῖο τοῦ ναοῦ τοῦ ἐπαιρναν τὰ χρήματα γιὰ τίς δαπάνες ποὺ συνεπάγονταν τὸ ἀξίωμα.

18. A. Rehm, ὅπ. παρ., I 3, ἀριθ. 33.

19. Βλ. παραπάνω, σ. 437, σημ. 13.

20. Βλ. παραπάνω, σ. 432-433.

21. Βλ. παραπάνω, σ. 432, σημ. 1.

τατα μιὰ ἱστορική ἐνότητα γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Σπάρτης, πού ἀρχίζει μὲ τὸ θάνατο τοῦ Λεωτυχίδη καὶ τὴν ἀνάρρηση τοῦ Ἀρχιδάμου. Ἡ θεματική αὐτὴ ἐνότητα ἦταν κάποτε τοποθετημένη στὸν ἀρχοντα Φαίδωνα τοῦ 469/8, ἐφόσον θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ὀλόκληρη τοποθετημένη στὸ ἔτος τοῦ πρώτου γεγονότος τῆς ἐνότητας. Ἀργότερα ὅταν ἐγίνε ἡ σύγχυση, καὶ τὸ πρῶτο γεγονός μετατοπίστηκε στὸ ἔτος τοῦ παλαιότερου Φαίδωνος (476/5), ἓνα ἄλλο τμήμα, τὸ σχετικὸ μὲ τὸ σεισμὸ ἔμεινε στὸ νεώτερο Φαίδωνα (469/8). Δὲν εἶναι βέβαια δυνατὸ νὰ ἐξηγήσω τὰ διαδοχικὰ στάδια μεταπλασμοῦ πού πέρασε ἡ διήγηση ἀπὸ τὴν ἀρχική πηγὴ ("Ἐφορος;), γιὰ νὰ φτάσῃ στὴ μορφή μὲ τὴν ὁποία τὴ διασώζει ὁ Διόδωρος.

Μὲ αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία μου ἐξαφανίζεται ἡ μιὰ ἀπὸ τὶς μαρτυρίες πού ἐπέτρεπαν νὰ τοποθετηθῇ τόσο ὑψηλὰ ὁ σεισμὸς τῆς Σπάρτης²².

22. Τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογίας τοῦ σεισμοῦ καὶ τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλώτων καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ τρίτου Μεσσηνιακοῦ πολέμου εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ δύσκολα, γιὰτὶ οἱ πηγές δίνουν ἀντιφατικὰς πληροφορίες. Ὁ Διόδωρος (XI, 63, 1-3) τὸν χρονολογεῖ στὸ 469/8 (τὴ χρονολογία αὐτὴ τὴν ἀπορρίψαμε — Θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι τὴν ἔχει ἤδη ἀπορρίψει γιὰ ἄλλους λόγους ὁ G. Klaffenbach, *Historia*, I, 1950, σ. 234-5), τὸ Σχόλ. Ἀριστοφ. *Λυσιστρ.* 1144, στὸ 468/7 (ἐπὶ Θεαγενίδου ἀρχοντος), ὁ Πausanias IV 24, 5-6, στὸ 464/3 (ἐπὶ Ἀρχεδημίδου ἀρχοντος) καὶ ὁ Πλούταρχος, *Κίμων*, 16,4 : Ἀρχιδάμου τοῦ Ζευξιδάμου τέταρτον ἔτος ἐν Σπάρτῃ βασιλεύοντος (466/5 ἢ 465/4). Ἐπίσης ὁ Θουκυδίδης ἐμμεσα χρονολογεῖ τὸ σεισμὸ (I, 101,2). Ἡ νεώτερη βιβλιογραφία εἶναι πλούσια. Τὸ πρόβλημα θὰ τὸ ἐξετάσω στὴ συνέχεια τῆς μελέτης μου.